

EBU'L-ABBAS SA'LEB VE ARAP DİLİNDEKİ YERİ*

Fikri GÜNEY**

Özet

Ebu'l-Abbas Sa'leb'in yaşadığı dönemin siyâsî, sosyal ve kültürel yapısı çok çalkantılı ve değişkendi. Bu değişim ve çalkantı, dönemin ilmî ve fikrî hayatına büyük oranda etki etmişti. Bu etkinin olumsuz yönleri kadar olumlu yanları da olmuştur. Özellikle dil, lügat ve edebî üslup açısından Arap şiirine çok yönlü etkileri olmuştur. Devlet başkanı başta olmak üzere çeşitli mahfillerde—ortam yer--- meclisler oluşturulur ve bu meclislerde şiir dinletisi, dil tartışmaları yapılırdı. Şâirler bu meclislerde şöhret kazanır ve devlet başkanından maaş ya da ikram adıyla hediyeler kazanırdı. Bu meclislerde yetişen âlim ve edipler—edebiyatçı-- devletin ileri gelenlerinin çocuklarının da hocası olurdu.

Bu dönemde yaşayan Ebu'l-Abbas Sa'leb'in hayatı ders halkaları, sohbet meclislerinde münazara ve münakaşalarla geçti. Başta akranları olmak üzere hocaları ve diğer dil mektep müntesipleriyle—ekol mensupları-- mütaalarda –tartışma--bulunarak kendini yetiştirdi. Geçimini, hocalarının ve diğer âlimlerin kitaplarını istinsah—kitap yazarak el ile--- ederek, okutarak ve şerh yazarak—açıklayıcı bir kitap yazmak--- sağlamaya çalışmıştır. Bu çalışmada Ebu'l-Abbas Sa'leb'in hayatı, eserleri ve Arap dilciliğindeki yeri doktora tezimiz bağlamında irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ebu'l-Abbas Sa'leb, Sa'leb ve Lügat, Sa'leb ve üslup, Sa'leb ve Şiir

ABU'L-ABBAS THALAB AND HIS PLACE OF IN ARABIC LANGUAGE

Abstract

The politic, social and cultural structure of age, where Ebu'l-Abbas Sa'leb is lived, was very chaotic and changeable. This chaos and change had big influence in this age. This influence has both positive side and negative side. Especially, they had big influence in Arabic poem in terms of language, dictionary and literary diction. In some places, especially in the head of government, people came together and make poetic listening and debate about language. Poets gain favour in this places and head of government give them price as income or president. Scientists and literature people also thought the children of people in government.

The life of Ebu'l Sa'leb, who lived in this age, passed in these places by making debate and discussion. He improved himself by making debate with his teacher and especially his friends. He earned money by rewrite his teacher's book, teach children and write explanation book. In this study, Ebu'l- Abbas Sa'leb's life, his works and the place of Arabic language was examined in terms of doctor thesis.

Key Words: Ebu'l-Abbas Sa'leb, Sa'leb and dictionary, Sa'leb and diction, Sa'leb and poem.

* Bu makale, *Ebu'l-Abbas Sa'lebi, Hayatı, Eserleri ve Arap Dilindeki Yeri* (Atatürk Ün. Sosyal Bil.Enstitüsü-2011) adlı Doktora tezimizden yararlanılarak oluşturulmuştur.

** Yrd. Doç.Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (erfikri@hotmail.com)

Giriş

Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in yaşadığı hicrî III. asırda İslâm âlemi, siyasî, sosyal, ilmî ve fikrî hareketliliğini yaşamaktaydı. Bu hareketlilik, dönemin ilim adamlarına da yansımaktaydı. Sa'leb'i tanıyabilmek için öncelikle onun kişiliğinin ve kimliğinin oluşmasında etkili olan bu siyasî ve sosyo-kültürel çevrenin irdelenmesinde fayda mülâhaza edilmektedir.

Dönemin Siyâsî ve Kültürel Yapısı

Abbâsî Devleti, Ebül-Abbâs es-Saffâh (136/754) tarafından Kûfe'de kurulmuştu. Kuruluştan Sa'leb'in doğum yılı olan (200/815-16) tarihine kadarki dönem, iç karışıklık ve devletin îmarı ile geçmişti. Mezhep çatışmaları ve kabîle ayrılıkları devletin siyâsî istikrarının sağlanmasını geciktirmişti. Hârûn er-Reşîd'in hilâfete geçmesiyle siyâsî çalkantılar azalmış, devletin îmarı hız kazanmıştı. Câhiliyye döneminden miras kalan Arap Dîvanı üzerinde yapılan ilmî ve edebî çalışmalar, bu dönemde daha da öne çıkmış, şiir, hitâbet ve yazıda dînî motiflerin de kullanılmasıyla, ilmî çalışmalar yeni bir boyut kazanmıştır. Hârûn er-Reşîd, bu ilmî ve edebî çalışmalara himayesiyle katkıda bulunmuştur. Bunun sonucu devlet saygınlık kazanmış, toplum, kültür ve medeniyetin zirvesine ulaşmıştır.¹

Hârûn er-Reşîd döneminin en önemli siyâsî olaylarından birisi, uzun yıllar yönetimde rol oynayan Bermekîlerin devlet kademelerinden uzaklaştırılması, Fars unsurunun devlet üzerindeki otoritesinin nispeten azaltılmasıdır.² Hârûn er-Reşîd'in yirmi üç yıllık hilâfeti (193/809) yılında sona erince, oğulları Emîn ve Me'mûn arasında hiâfet mücadelesi baş gösterdi. Bu mücadele, aynı zamanda Arap-İran unsurun iktidar mücadelesi idi. Araplar, anne ve baba tarafından Abbâsî ailesine mensup olan, Emîn'in yanında yer aldı. İranlılar ise Me'mûn'u destekliyordu.³ Emîn, babası Hârûn er-Reşîd'in (193/809) yılında Tûs'ta vefatının ardından devletin başına geçti. Emîn babası hayatta iken Irak, Suriye, Arabistan ve Kuzey Afrika'nın idâresinden sorumlu idi. Yönetimde bulunan şii unsurlar ve İranlılar ile Araplar arasında çıkan çatışmalar, iki kardeş arasını da açmıştı. Bu çatışmalar Emin'in (198/813-14) yılında öldürülmesiyle sona erdi ve Me'mûn hilâfete geçti. Me'mûn hilâfete geçtikten sonra bir süre Merv'de kaldıktan sonra (202/817) tarihinde Bağdat'a geldi. Me'mûn döneminde şii unsurlar ile Araplar arasındaki çatışmalar iyice alevlendi. Bu durum Hz. Ali'nin torunlarından İbn Tabâtaba'nın öldürülmesine kadar gitti.

Emîn eğlence ve şiire çok düşküdü. Sarayda çeşitli şiir dinletisi ve eğlenceler tertip ediyordu. Bu eğlencelere katılan şâirlerin önde gelenlerinden biri

¹ Şevkî Dayf, *Tarihu edebi'l-Arabi, asru'l-Abbasiyyi'l-evvel*, I-II, Mısır-Kahire tsz. 17-18; Demirayak, Kenan, *Abbâsî Edebiyâtü Târihi*, Şafak Yay, Erzurum, 1998.1-3; Yıldız, Hakkı Dursun, *Abbasiler*, DİA, I, 34-35; Furat, Ahmet Suphi, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul s. 208.

² Demirayak, *Abbâsî Edebiyâtü Târihi*, 1-3; Yıldız, *Abbasiler*, DİA, 1, 34.

³ Şevkî Dayf, *Tarihu edebi'l-Arabi*, 17-18; Demirayak, *Abbâsî Edebiyâtü Târihi*, 1-3; Yıldız, *Abbasiler*, DİA, I, 34-35; Furat, , *Arap Edebiyatı Tarihi I*, 208.

de Ebû Nuvâs'dır.⁴ Bütün bu karışıklıklara rağmen Me'mûn, ilmi ve edebî faaliyetlerle ilgilenmeyi sürdürmüştür. Me'mun döneminde Grekçe kimyâ, tıp ve astroloji'ye dair eserlerin tercümelerine hız verilmiştir. Bizzat Halifenin kimya ile yakın ilgisinin olduğu; *Risâle fi 'amel el-yâkût ve'l-ahcâr* adlı eserden anlaşılmaktadır.⁵ Bu dönem *Kelâm* tartışmalarının yoğun olduğu bir zaman dilimidir. “*Kur'ân'ın mahluk olup-olmadığı*” tartışması Me'mûn döneminin bir hatırası sayılmaktadır.

Me'mun, Kıbrıs'tan getirttiği Grek filozoflarının eserlerini Beytül-Hikme'de sergilemiş ve halkın istifadesine sunmuştur. Beytül-Hikme, bu felsefî eserlerden beslenen Mu'tezile mezhebinin de geliştiği bir ocak olmuştur. Devrin önde gelen dâimilerinden Ferrâ'nın, Kur'ân'ın filolojik tefsirleri arasında yer alan *Me'âni'l-Kur'ân*'ını Me'mûn'un emriyle kaleme aldığı söylenmektedir.⁶ Halife Hârûn er-Reşîd döneminde şiir dinletisi ve edebiyat tartışmalarına ev sahipliği yapan Abbâsî Sarayı, Me'mun zamanında da şair ve edebiyatçıların mekânı olmaya devam etmiştir. Me'mun döneminde Abbâsî Devletinin askeri birlikleri arasında Türklerin de bulunduğunu ve gittikçe askeri yetki ve sorumluluklarını artırdıklarını görüyoruz. Me'mun'un, Türklerin askeri birlikler içerisinde önemli mevkilerde yer almasını bir politika haline getirdiği de söylenmektedir.⁷

Me'mûn'un (218/833) yılında ölümünden sonra kardeşi Mu'tasım hilâfeti üstlendi. Hilâfete geçişi Türklerin desteği ile olmuştu. O da Me'mun gibi askerî kademelerde Türklerden yararlanma yolunu seçmiştir. Bu dönem de iç ve dış karışıklıklarla, özellikle Bizans İmparatorluğu, Zud ve Bâbek'lerle mücadele ile geçti. Mu'tezile Mezhebine mensubiyeti nedeniyle de sünî halktan özellikle Bağdat halkından fazla ilgi görmemesi nedeniyle devlet merkezini Sâmerâ'ya taşıdı. Babası ve kardeşi Me'mun gibi ilim ve edebiyat çevrelerine fazla ilgi göstermemesi, Beytül-Hikme'nin sade bir kütüphaneye dönüşmesine yol açtı. İlim ve edebiyatçıları saraydan çekilmelerine rağmen bu dönemde, az da olsa, faaliyetlerini çeşitli mahfillerde sürdürmeye çalıştılar.⁸

Mu'tasım'ın (227/842) yılında vefatından sonra oğlu Vâsık Billâh hilâfete geçmiştir. İç karışıklıkları durdurmuş, Girit'e ve Bizans'a yapılan seferlerde zaferler elde etmiştir. Vâsık Billâh da Türklerin askerî tecrübelerinden faydalanmıştır. Türk asıllı vezîri ve kadısı'nın tesirinde kaldığı söylenmektedir. Me'mûn zamanında ortaya çıkan *Halku'l-Kur'ân* tartışması bu dönemde de devam etmiş, “*Kur'ân mahluktur*” diyenler şiddetle cezalandırılmıştır Amcası Me'mûn devrinde gelişmiş olan tercüme faaliyetleri bu zamanda da devam etmiştir.

Vâsık Billâh'ın (232/847) tarihinde vefatının ardından, hilâfete Mütevekkil geçti. Mütevekkil de önceki Halifeler gibi askerî kademelerde Türklerden yararlanmıştı. Şii fikir ve düşüncesi yerine sünî fikirleri nedeniyle saraydan

⁴ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi* /, 209.

⁵ Brockelmann, *GAS* 273-272, v; Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, 210.

⁶ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, 210- 211.

⁷ Yıldız, *Abbasiler*, DİA, 1, 35.

⁸ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, 212.

uzaklaştırılan, cezalandırılan ve hapsedilenler serbest bırakılmıştır. Mu'tezilî olan kadı Ahmed b. Nasr el-Hazâi'yi azlederek yerine sünnî Yahyâ b. Aksem'i getirmiştir. Bağdat'da yeni sinagog ve kilise yapımını yasaklamış, Yahudi ve Hristiyanların kendi özel kıyafetlerini giymelerini şart koşturmuştur.

Halîfe Mütevekkil, âlim ve şâirlere karşı cömertliği, şiir ve ilme ilgisi, âlim ve şâirleri himayesi ile şöhret bulmuştur. Mütevekkil'in ilgi ve himayesine mazhar olmuş meşhur ediplerden biri İbn Kuteybe'dir. Halîfe Mütevekkil İbn Kuteybe'den bir danışman gibi faydalanmış, birçok alanda kitap yazmasına yardımcı olmuştur. Son zamanlarında Türk komutanlarla arasının açılması nedeniyle (247/861) senesinde bir komplo ile öldürülmüştür.⁹

Mütevekkil'in on üç yıllık hilâfetinin sonunda bir komplo ile öldürülmesi üzerine oğlu Muntasır (247/861) hilâfete geçti. Ancak babasının öldürülmesi olayına karışan Türk komutanların elinde bir oyuncak oldu. Suikastin içinde kendi de bulunduğu için idarede etkin olamadı. Altı ay gibi kısa bir müddet hilâfette kalabildi ve (248/862) yılında Sâmerra'da öldü.¹⁰

Muntasır'dan sonra (248/862) tarihinde Mu'tasımın oğlu, Türk unsurların desteği ile, Ahmed Musta'în ünvanıyla Halîfe ilan edildi. İlk zamanlarda kardeşlerinin ayaklanmalarıyla uğraşan Halîfe Musta'în, onları hapsederek istikrarı sağlamaya çalıştı ve mallarına el koydu. Ancak o da Türk komutanlarıyla iyi geçinemedi, arası açıldı. Kendisini emniyete almak için Sâmerra'dan Bağdat'a yerleşti. Musta'în son yıllarında kardeşi Mu'tez ile mücadele etti. Onu hapsederek mal ve mülküne el koydu. Daha sonra serbest bıraktı. Bir süre sonra da Musta'în'in hilâfetten feragati sonucu (252/866) tarihinde Muftaz hilâfete getirildi.¹¹

Mu'tez de hilâfetinin ilk yıllarını kardeş kavgalarıyla geçirdi. Bağdat'da çıkan isyanlar ve aleyhtarlarının fazla olması nedeniyle henüz yirmi dört yaşında iken zindana atıldı ve (255/868) tarihinde zindanda öldü. Mu'tez'den sonra (255/868) tarihinde Muhtedî Halîfe oldu. Diğer Halîfeler gibi o da iç çekişmelerle uğraşmak zorunda kaldı. Birçok iç meseleye el attı ve meselelerin çözümü için çok çaba sarfetti. Hz. Ali taraftarları ile bazı Türk komutanların isyanlarını bastırdı. Ancak bu mücadeleleri onun hayatına mal oldu ve (256m/870h) tarihinde işkence ile öldürüldü. Muhtedî'nin bu trajik ölümünden sonra (256/870) yılında Mütevekkil'in diğer oğlu Mu'temid Halîfe oldu. Mu'temid'in devlet idaresinde pek başarılı olduğu söylenemez. Ancak kardeşi Ebû Ahmed el-Muvaffak idareyi ele alarak duruma hâkim oldu. Devlete bir düzen getirdi ve âsâyîşi sağlayarak Halîfeye eski itibarını kazandırdı. Tâhirilerin yıkılarak Sâmânîlerin ortaya çıkması da bu döneme rastlamaktadır. Muvaffak'ın, Hâricilerin sindirilmesi, Bağdat'da Hz. Ali taraftarlarının ayaklanmalarının bastırılması ve Bizans'la yapılan savaşlarda zafer elde edilmesinde büyük tesiri olduğu söylenmektedir. Zenc'lerin isyanı da bu döneme rastlamaktadır.

⁹ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, 211; Yıldız, *Abbasiler*, DİA, I, 35.

¹⁰ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, 211.

¹¹ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, 214.

Bu dönemin en belirgin özelliklerinden biri de bazı kültürel ve dîni yasakların getirilmesidir. Kassas ve Kâhinlerin câmilerde konuşmaları, kitapçıların kelâm, cedel ve felsefeye dâir kitapları satmaları bu yasaklardandır. (279/892) yılında Sâmerâ'yı terk ederek Bağdat'a yerleşen Mu'temid, burada elli yaşında ölmüştür. Mu'temid'in ölümünden sonra (279/289) tarihinde oğlu Mu'tazid yerine geçti. Mu'tazid da diğerleri gibi iç karışıklıklarla meşgul oldu. Mısır'ı ele geçirmek isteyen Ermenistan ve Azerbeycan vâlileriyle de uğraşmak zorunda kaldı. Şia'nın müfrit kollarından olan İsmâiliyye'nin bir fırkası olan Karmatîlerin çıkışı da bu döneme rastlamaktadır. İsmâilîler ve Karmatîler, imamlarının masum olduğuna; Kur'ân'ın ve dînî hükümlerin iki anlamının bulunduğu; biri "harfi" ki, buna zâhiri mana, diğeri de "mecâzî" ki buna da bâtinî mana denir, inanmaktadırlar. Bunlara göre namaz, zekât, oruç ve hac gibi ibadetlerin ahkamı nafiledir. Cennet ve cehenneme inanmadıkları da söylenir.¹²

Sosyal Yapı

Abbâsî hilâfetinde toplum, Arap, Fars, Türk, Rum, Zenci unsurlar ve diğer azınlıklardan oluşmaktaydı. Bu dönemde Araplar, çoğunlukla Şam ve Arabistan yarımadasında yaşıyorlardı. Bağdat ve civarında Araplardan çok İranlılar bulunmaktaydı. Bunun tabii sonucu, siyasî ve idarî yapıda daha fazla yer buluyorlardı. Askerî mevkilerde ise türklerin nüfuzu daha yaygındı. Saray ve Halifelerin malikanelerinde rumlar hizmet etmekteydi. Kuzey Afrika kıyılarından getirtilen siyahi zenciler ise genelde ziraatle uğraşiyor, bazen de orta halli kimselerin evlerinde çalışıyorlardı.¹³ Abbâsî döneminde genelde halk biri *Havâs*, diğeri *'avâm* olmak üzere iki ana sınıftan oluşuyordu. Halife ve akrabaları ile devlet erkânı ve ilim adamları havâs tabakasını oluşturuyordu. Bir diğer unsur devlet işlerine dışarıdan nüfuz etmiş, topluluklar olup bunlar, Arap, Sind, Rum, Ermeni, Berber ve Zencilerden oluşuyordu.¹⁴ Hilâfetin topraklarında yaşayan sosyal sınıflardan bir diğeri de Yahûdî ve Hristiyanlardan oluşan *zimmîler* idi.

Abbâsî döneminde toplumda dikkat çekici bir takım değişiklik ve gelişmeler meydana gelmiştir. Bu değişikliklerin başında havâsın *yabancılarla evlilik* yapması gelmektedir. Arapların Türk, Rum veya Fars asıllı kadınlarla evlenmeleri, günlük hayat tarzının, yemek kültürünün ve giyim-kuşam tarzının değişmesine yol açıyordu. Bâdiyede çadırdan gelen Araplar ve diğer topluluklar, şehir kültürü oluşturmaya başlamıştır. Devlet, idarî sistemin de yardımıyla, edipler, kâtipler, şairler ve diğer sanatkarların çoğalmasına ve sanatlarını belli mekânlarda icra etmelerine imkân tanımıştır. Farklı kültür ve medeniyete sahip toplulukların birbirleriyle tanışıp kaynaşmaları, ticârî seferlerin çoğalmasına vesile olmuş, bu da sosyal revahın ve hayat sıtandardının yükselmesine vesile olmuştur.¹⁵

¹² Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi* /, 214-215.

¹³ Muhammed Abdulmun'im Hafacî, *el-Âdâbu'l-'arabiyye fil-'asri'l-'Abbasi el-evvel*, I-XI, Kahire tsz. 27-29; Demirayak, *Abbasi Edebiyat Tarihi*, 5-6.

¹⁴ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, c.V, s. 48 vd.

¹⁵ Ferruh, *Ömer Tarihi-edebi'l-'arabi*, I-VI, 11,39; Demirayak, *Abbasi Edebiyat Tarihi*, 6-7.

Değişimin bir başka boyutu da, Afrika sahillerinden getirilen *zenci câriyelerdi*. Ya savaş esnasında esir olarak alınmakta, ya da satın alınarak getirilmekteydiler. Köle gibi alınıp satılabilen cariyelerle aynı zamanda devlet erkânı evleniyordu. Mu'tasım ve Me'mun gibi bazı Halîfelerin annelerinin de bu câriyelerden olduğu bilinmektedir.¹⁶

Abbâsî hilâfeti döneminde halkın değişim ve gelişmesine etken olan unsurlardan biri de yabancı âdet ve geleneklerin taklidi olmuştur. Yabancı topluluklarla tanışıp kaynaşan Araplar, günlük yaşantılarında onların âdet ve geleneklerini taklit eder duruma gelmişlerdir. Özellikle İran'ın, yemek kültürü, giyim-kuşam ve kullanılan eşyalar üzerinde büyük ölçüde tesiri olmuştur.¹⁷ Bu değişim ve gelişime paralel olarak yabancılarda da araplaşma söz konusudur. Çünkü Fars, Türk, Rum ve Ermeni asıllı teb'a, zamanla Araplar gibi isim almaya, onlar gibi giyinip kuşanmaya, yeme içme vb. âdet ve gelenekleri taklit etmeye başlamışlar.¹⁸ Hicrî ikinci ve üçüncü asırda Arap toplumu, daha önceki dönemlerden daha fazla zevk ve eğlenceye düşkün hale gelmiş, içki ve ğınâ meclisleri çoğalmıştır. Arap âdet ve geleneklerinin dışında, diğer toplulukların âdet ve gelenekleri daha fazla ön planda olmuştur. Özellikle Basra ve Bağdat eğlencenin merkezi haline gelmişti. Şair ve edipler buralarda zevk ve eğlence toplantılarına katılır, şiirleriyle hem devlet erkânını hem de zevk düşkünlüklerini eğlendirirdi. Bu şâirler arasında Beşşâr, Ebû Nuvâs ve Ebü'l'Atâhiye gibi şairler de vardı. Zevk ve sefaya düşkün hale gelen halk tabakaları arasında, dîni inanç boşluğu meydana geldiği de ifade edilmektedir. Bunun sonucu bazı edip ve şâirler zındıklık ya da ilhâd ile itham edilmişlerdir. Bunların arasında Hammâd er-Râviye, İbnü'l-Mukaffâ, Beşşâr b. Burd gibi edip ve şâirler de vardı.¹⁹

Sa'leb'in Hayatı ve Eserleri

a- Adı, Künyesi ve Nisbesi

Adı, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr (Seyyâr) eş-Şeybânî'dir (ö. 291/904).²⁰ Lâkabı, Sa'leb'dir. Künyesi ise, Ebül-Abbâs'tır. Ebül-Abbâs Sa'leb, Şeybanoğullarına nisbet edilir. Çünkü babasının, Şeybanoğullarının azadlı kölesi olduğu söylenir.²¹ Şeybanoğulları, Adnânîlerin Vâil kolundandır.²²

¹⁶ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, V, 206-208; Demirayak, *Abbasi Edebiyat Tarihi*, 7.

¹⁷ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, V, 40-4; Demirayak, *Abbasi Edebiyat Tarihi*, 7.

¹⁸ Ferruh, *Tarihi'l-edebi'l-'arabi*, II, 38; Demirayak, *Abbasi Edebiyat Tarihi*, 9.

¹⁹ Şevkî Dayf, *el-Fen ve mezahibuh*, 100; Demirayak, *Abbasi Edebiyat Tarihi*, 9-10.

²⁰ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 100, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1415/1994.; *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/102.

²¹ el-Bağdâdî, Hatîb, *Târih, i Bağdâd*, I-XIV, Kâhire 1349/1931, V/204.; ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Tezkiretu'l-Huffâz*, Haydarabâd 1375- 77/1955-5, II/666 1-IV.; İbnü'n-Nedim *el-Fihrist*, s. 80; Hamevî, Yâkût, *İrşâdü'l-Erib (Mu'cemu'l-Udebâ')*, (nşr. Ahmed Ferîd Rifâî), I-XX, Kâhire 1355-57/1936-38 Beyrut, tsz. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), II/133.; İbn Hallikân, Şemsüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed, *Vefeyâtu'l-A'yân*, I-VIII (nşr. İhsân Abbas), Beyrut 1968, I/102.; es-Suyûti, Celâlüddîn Abdurrahmân *Buğyetu'l-Vu'ât*, (nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), 1-11, Kâhire 1384/1964, I/396.; Taşköprizâde, İsmüddîn Ahmed Efendi, *Miftâhu's-Se'ade*, thk. Abdülvahhâb Ebi'n-Nûr- Kâmil Kâmil Bekrî, I/180; İmam en-Nevevî, *Tehzibu'l-Esmâ' ve'l-Luğât*, I-II, (nşr. F. Wüstenfeld), Göttingen 1242 Beyrut tsz. II/275; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakât el-Hanâbile*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fakkî, 1-11, Kâhire 1371/1952, I/83; İsmâ'il

b- Doğumu, Çocukluğu ve Gençliği

Bağdat'da (200/815) senesinde doğmuştur. Doğum tarihi ile ilgili 201 ve 204 tarihleri de zikredilmektedir.²³ Doğumu ile ilgili şunları söylemektedir: “Ma'ruf el-Kerhî ikiyüz senesinde vefat etmiş, ben de o sene doğmuşum.”²⁴ “Arapça'ya, Şiire ve Dile on altı yaşında başladım. Doğumum da ikiyüz senesindedir. O sene Halife Me'mûn'un hilâfetinin ikinci yılı idi.” Doğum tarihi Me'mûn'un hilâfetinin ikinci senesine tekabül etmektedir.²⁵ Kaynaklarda Fars asıllı olduğu görüşü ağır basmaktadır²⁶. Ebül-Abbâs, halife Me'mun'u gördüğü çocukluk günlerini şöyle hikaye eder: “Hicrî ikiyüz dört senesi idi. Halife Me'mûn Horasandan gelmiş, demir kapıdan çıkarak er-Rasâfe sarayına gidecekti. İnsanlar namazgâh'ta saf saf olmuştu. Babam beni kollarına aldı. Me'mûn geçerken kaldırarak şöyle dedi: ‘İşte bu Me'mûn'dur. Bu sene dördtür (yani, ikiyüz dört)’. Bu zamana kadar bu tarihi ezberimde tuttum. O sene dört yaşındaydım.”²⁷ Ebül-Abbâs Sa'leb, gençliği hakkında şöyle demektedir: “Arapça'ya, şiire ve dile başladığımda on altı yaşındaydım.”²⁸ Bu Me'mûn'un hilâfetinin ikinci senesi idi.” Arapçayı ve Ferrâ'nın kitaplarını ezberledim. Bir harfini dahi unutmadım. O sene yirmi beş yaşındaydım.²⁹

c- İlmî Hayatı

Babası Sa'leb'i, çocuk denecek kadar küçük yaşta okuma yazma öğrenmesi için kâtiplerin yanına götürüyordu.³⁰ Daha çocukluk devresini geçirmeden, henüz dokuz yaşında iken Kur'an'ı ezberlediği, dil ve edebiyat âlimlerinin halkalarına katıldığı kaynaklar tarafından zikredilmektedir.³¹ Tahsil hayatı ile ilgili bizzat kendisi şunları anlatmaktadır: “Arapçayı öğrendim. On sekiz yaşında Ferrâ'nın kitaplarını okumaya başladım. Yirmi beş yaşına geldiğimde artık Ferrâ'nın kitaplarından okumadığım kalmamıştı. Bütün kitaplarını ezberlemiştirm. Konuların kitaptaki yerlerini dahi ezberlemiş ve öğrenmişim.”³²

Mufaddal ed-Dabbî şöyle der: “Ebü'l-Abbâs, insanların başına geçmiş onlara başkanlık ediyordu. Yirmi beş yaşında iken insanlar ondan ders alıyor,

Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-Ârifîn*, I-II, İstanbul 1955, I/54; ez-Ziriklî. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan, *el-A'lâm*, XII, Beyrut 1389/1969 vd., I/252; Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Beyrut 1957. II/203.

²² Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed *Nihâyetu'l-Erib fî Ma'rifeti Ensâbi'l-'Arab*, 821/1418. Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984. s.309.

²³ *Vefeyâtu'l-A'yân*, I/84.

²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih-i Bağdât*, V/205.

²⁵ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, V/108.

²⁶ Ebüt-Tayyib el-Luğavî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, s.95; Şevki Dayf, *Medârisu'n-Nahv*, 224; ez-Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn*, (nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm), Mısır 1392/1973 s. 155; Hatîb el-Bağdâdî, *Târih-i Bağdâd*, V/204

²⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 100; Yâkût, V/108.

²⁸ Yâkût, V/108.

²⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 100; Yâkût, V/109.

³⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 100; Yâkût, V/109.

³¹ Yâkût, V/108.

³² Hatîb el-Bağdâdî, *Târih-i Bağdâd*, , , V/205

meclisinde oturuyorlardı.”³³ Sa‘leb’in şöyle dediği anlatılır: Ubeydullah el-Kavârîrî’den yüzbin hadis işittim.”³⁴ “Ahmed b. Hanbel’i görmeyi çok istedim. Bu nedenle de ona gittim. Yanına girdiğimde bana: ‘Niçin geldin (kime bakıyorsun)?’ diye sordu. Ben de, Arapça ve Nahiv için geldim dedim. Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel bana şu şiiri okudu:

خَلَوْتُ وَلَكِنْ قُلِّ عَلَيَّ رَقِيبُ	إِذَا مَا خَلَوْتُ الدَّهْرَ يَوْمًا فَلَا تَقُلْ
وَلَا أَنْ مَا يَخْفَى عَلَيْهِ يَغِيبُ	وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ يُعْفِلُ مَا مَضَى
ذُنُوبٌ عَلَى آثَارِهِنَّ ذُنُوبُ	لَهُونًا لَعَمْرُ اللَّهِ حَتَّى تَتَابَعَتْ
وَيَأْذُنُ فِي تَوْبَاتِنَا فَتَنْتُوبُ	فَيَا لَيْتَ أَنْ اللَّهَ يَغْفِرُ مَا مَضَى
وَحُلِّفْتُ فِي قَرْنٍ قَأَنْتَ غَرِيبُ	إِذَا مَا مَضَى الْقَرْنُ الَّذِي كُنْتُ فِيهِمْ
إِلَى مَنْهَلٍ مِنْ وَرْدِهِ لَقَرِيبُ	وَإِنَّ امْرَأً قَدْ سَارَ خَمْسِينَ حِجَّةً
وَأَيْسَ لِمَنْ تَحْتَ التُّرَابِ نَسِيبُ	نَسِيبِكَ مَنْ نَاجَاكَ بِالْوَدِّ قَلْبُهُ
بِقَرَضِكَ تُجْزَى وَالْفُرُوضُ ضُرُوبُ	فَأَحْسِنِ جَزَاءً مَا اجْتَهَدْتَ فَإِنَّمَا

Zaman geçip gittiğinde, zamanı geçirdim deme, Rakîb yıldızı battı de.

Geçmiş zamandan Allah’ın gafil olduğunu sanma, ona hiçbir şeyin gizli olup gittiğini de sanma.

Günleri gafilce geçirdik, öyleki, günah üstüne günah kazandık.

Keşke Allah geçen (zamandaki) günahları bağışlasa ve tevbeye izin verse de tevbe etsek³⁵.

³³ Cemâlu’ d-Dîni’l-Hasen Ali b. Yûsuf el-Kıfî, *İnbâhu’r-Ruvât*, ‘Alâ Enbâhi’n-Nuhât, c. I, s.142.

³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih-i Bağdâd*, V/205.

³⁵ İlk dört beytin tercemesidir. Hatîb el-Bağdâdî, *Târih-i Bağdâd*, V/205; Kâdî Ebi’l-Hüseyn Muhammed b. Ebî Ya’lâ, *Tabakât el-Hanâbile*, I/83-84.

Sa'leb, "Nahv'e önem verdiğim kadar başka bir derse önem vermedim. Nahv'i iyice öğrenince şiire, me'ânîye ve garîb'e yöneldim. On küsur sene İbn Arâbî'nin derslerine devam ettim. Bir defasında Ahmed b. Sa'îd b. Selîm'e yönelerek onunla eş-Şemmâh'ın şiirini müzakere ettiler. Manasını araştırmaya başladılar. Onun hakkında bana sorular soruyorlardı ben de durmadan cevaplıyordum. İbnü'l-Arâbî de bunu dinliyordu. Büyük bölümünü bitirinceye kadar böyle devam ettik. İbnü'l-Arabî, Ahmed b. Sa'îd'e yönelerek beni beğendiğini işaret etti.³⁶

Ebü'l-Abbâs der ki: "Reyâşî'yi, dinlemek için ısrarla onun derslerine devam ediyordum. O saf ve temiz bir ilme sahipti".

Ebü't-Tayyib el-Lügavî'nin dediğine göre, Sa'leb, dilde İbnü'l-Arabî'ye, nahiv'de Seleme b. Asım'a dayanır., Ebû Zeyd el-Ensârî' den İbn Necde'nin kitaplarını; Alib. el-Muğîre el-Esrem'den Ebû Ubeyde'nin kitaplarını rivayet eder. Ebû Nasr'dan da Asma'î'nin kitaplarını rivayet eder. Ebû Amr'ın kitaplarını da oğlu İbn Amr'dan rivayet eder.³⁷ Ebü't-Tayyib'in bu ifadelerinden, onun aynı zamanda bir râvî olduğunu da öğrenmiş oluyoruz.

d- Hocaları

Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in kendilerinden çokça faydalandığı ve özellikle de Arap dilinde kendisini etkileyen hocalarından bir kaçının hal tercemelerini vermekle yetinecek, diğerlerinin ismini zikredeceğiz.

1- Ahmed b. Hanbel.

Ebü Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855). Hanbelî mezhebinin imamı, muhaddis, mutlak müctehittir. (164/780) yılında Bağdat'da doğdu. Kendisi Arap olup, Şeyban kabilesine mensuptur. Soyu, Nizar kabilesinde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) soyu ile birleşmektedir.³⁸ İlk eğitimine daha çocuk yaşta Kur'ân-ı Kerim'i ezberlemekle başlamıştı. Diğer dini ilimleri okuyup, Arapça'yı ve dil bilgisini geliştirdikten sonra bütün mesaisini hadislere ayırmıştır. Farsça da bilmekteydi. Hadis toplama, ezberleme ve yazma onda bir tutku haline gelince, Basra, Hicaz, Kûfe ve Yemen gibi ilim merkezlerine birçok seyahatler yaparak buralarda bulunan ulemâ ve muhaddislerle görüşmüş, râvileri bulmuş ve onlardan hadis almıştır.³⁹ Ravilerden hadislerin yanında sahâbe ve tabiin rivayetlerini de almıştır. Usûl ve fûrû' ilmini Ebû Yûsuf ve İmam Şafî'î'den almıştır. Fıkıh literatürünün dayanağını, toplayıp, tedvin ettiği hadis ve sahâbe fetvaları oluşturmaktadır. Kırk yaşından sonra, beş bine yakın talebeye

³⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, V/109.

³⁷ Ebüt-Tayyib, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, 96.

³⁸ M. Yaşar Kandemir, *Ahmed b. Hanbel*, DİA, II/75.

³⁹ İbn el-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *Menakıbu'l imam Ahmed b. Hanbel*, 597/1201, 2.bsk. Beyrut Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, 1977, 16, 542s.

ders vermiştir. Sa'leb de, onun ders halkalarına katılan ve ondan hadis ve fıkıh dersi alan öğrencilerindendir.⁴⁰

İmam Ahmed b. Hanbel, (241/855) yılında Bağdat'da vefat etmiştir. Cuma günü kılınan cenaze namazına on bin kişinin katıldığı rivayet edilmektedir. Türbesi VII. asırda Dicle Nehri'nin taşması sonucu su altında kalarak kaybolmuştur.⁴¹

Ahmed b. Hanbel'in bizzat yazdığı tek eseri "el-Müsned"dir. Ona atfedilen eserler, Hanbelî imamlarınca yazılmıştır. Es-Sünne, Zühd, Salat, Vera' ve'l-ıman, Reddün 'ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenadıkâ, Eşribe, Mesail, Cüz'un fi usûli's-sünne, Fedailu's-sahabe, er-Reddü 'ala meni 'dde'â't-tenâkuza fi'l-Kur'ân, et-Tefsir, en-Nâsîh ve'l-mensûh; Tarih; el-Mukaddem ve'l-muahhar fi'l-Kur'ân; Vücûbâtü'l-Kur'ân, Menâsîku'l-kebir ve's-sağir, el-Cerhu ve't-ta'dil, el-İlel ve Marifetü'r-ricâl bunlardandır.⁴²

2- Ali b. Muğîre el-Esrem

Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in ders halkasına katıldığı hocalarından biri de Ali b. Muğîre el-Esrem'dir. Esrem, döneminin büyük dilcilerindendir. Aynı zamanda bir çok kitabın tashihini de yaptığı kaynaklarda zikredilmektedir. Ebû Mishal Abdülvehhâb şöyle anlatır: Kâtip İsmail b. Sabîh, Abbâsî Halîfesi Reşîd zamanında Basra'dan Bağdat'a, Ebû Ubeyde'nin yanına geldi ve Esrem'i de getirdi. O günlerde evrak işleriyle uğraşıyordu. Onu bir odaya koydular, kendisine kitaplar verdiler ve onların istinsah edilmesini istediler. Ben de ona okuyarak yardım ettim.⁴³ Esrem, Ebû Ubeyde'den ders alıyordu. Ebû Ubeyde kitaplarına en çok kıymet verenlerden biriydi. Esrem'in bir yanlışını bulsa hemen engellerdi. Halîfe Vâsık'ın vefat ettiği (232/846-47) senesinde vefat etmiştir.⁴⁴ Kitâbü'n-Nevâdir ve Kitâbü Ğarîbü'l-Hadîs" onun meşhur eserlerindendir.

3- Muhammed b. Sellâm el-Cumahî

Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in hocalarından biri de Muhammed b. Sellâm b. Ubeydullâh b. Sâlim el-Cumahî'dir.⁴⁵ Tabakâtu fuhûli's-şu'arâ' adlı eseriyle tanınan, râvî, Arap Dili ve Edebiyatı âlimidir. Basra'lıdır. 139/756 veya 140/757 yılında doğduğu söylenir. Kültürlü bir aileye mensup olup babası da bir Râvîdir.

⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmam Ahmed*, s. 183; Kandemir, *Ahmed b. Hanbel*, DİA, II/75.

⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmam Ahmed*, s. 183; Kandemir, *Ahmed b. Hanbel*, DİA, II/75.

⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *Târih-i Bağdâd*, V/205.

⁴³ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XV/27.

⁴⁴ Hayatı ve eserleri için bkz. *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, 94; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 56; Hatîb el-Bağdâdî, *Târih-i Bağdâd*, XII, 107; Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XV/77; el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II/319; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, II/206; *el-Muzhir*, II/412; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, V/175.

⁴⁵ Hayatı ve eserleri için bkz. *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, 67; ez-Zubeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn*, 197; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 113; Hatîb el-Bağdâdî, *Târih-i Bağdâd*, V/327; İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 157; Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XVIII/204; el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, III/143; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, 86, V/182; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, 115; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII/16.

Cumahî nisbesi, dedesinin Kureyş kabilesi Benî Cumah kolundan Kudâme b. Maz'ûn'un âzatlısı olması nedeniyle bu nisbet ile anılmıştır. İbn Sellâm'ın hayatının büyük bir kısmı Bağdat'da geçmiş olup, başta babası olmak üzere Hammâd b. Seleme, Asmaî, Halef el-Ahmer, Ebû Ubeyd Ma'mer b. Müsennâ, Mufaddal ed-Dabbî, Bişr b. Bürd ve Yûnus b. Habîb gibi âlimlerden ders almıştır. Talebeleri arasında oğlu Abdullah, yeğeni Ebû Halife el-Cumahî, Ahmed b. Hanbel, Ebül-Abbâs Sa'leb, Ebû Osman el-Mâzinî, Reyâşî, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Bekir b. Ebû Heyseme gibi şahsiyetler vardır. (232/846-47) senesinde Bağdat'da vefat etmiştir. Ebû Bekir ez-Zübeydî ise onun Basra'da vefat ettiğini kaydetmektedir.⁴⁶

Arap tarihini, Arap dili ve edebiyatını çok iyi bildiği, Arap edebiyatı ve şiir konularında yaptığı tenkit, tahlil ve değerlendirmelerinden anlaşılmaktadır. "Tabakâtü fuhûli's-şu'arâ" adlı eserinde bu alanda getirdiği yeniliklere şahit olmaktayız. İbn Sellâm el-Cumahî'nin kaynaklarda yedi ya da sekiz eseri zikredilmektedir. Bunlar; *Tabakâtü fuhûli's-şu'arâ* (Tabakâtü's-şu'arâ'), *Tabakâtü's-şu'arâ'i'l-câhiliyyîn ve Tabakâtü's-şu'arâ'i'l-islâmiyyîn*,⁴⁷ *el-Fâsıl fî mülâhi'l-ahbâr ve'l-eş'âr*, *Buyûtâtu'l-arab*, *el-Hilâb ve icrâ'i'l-hayl*, *Ġarîbu'l-Kur'ân*, *Tabakâtü'l-'ulemâ*, *Fürsânu's-şu'arâ*.⁴⁸

4- Muhammed b. Ziyâd el-Arabî

Abdullah Muhammed b. Ziyâd el-Arabî, Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in hocalarındandır.⁴⁹ (150/767-68) senesinde dünyaya gelmiş, (231/845-46) senesinde de vefat etmiştir. Kuvvetli bir zekâyâ sahip olduğu söylenir. Ebü'l-Abbâs Sa'leb, "Onun meclislerine şahid oldum. Yüz kişi yanına girer çıkar, çeşitli sorular sorarlardı. Onlara cevap verir ve eline kitap almadan okurdu. Onun ders halkalarına on küsur sene devam ettim. Asla elinde kitap görmedim. Dil ve ezber ilimleri İbn-i Arabî ile sona ermiştir," demektedir.

5- Seleme b. Âsım

Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in hocalarından bir de, Ebû Muhammed Seleme b. Âsım'dır.⁵⁰ Bağdatlı nahiv âlimlerindedir. Ferrâ'nın en güvenilir râvîlerindedir. İbnü'n-Nedîm, Seleme b. Âsım'ın, Ferrâ'nın Me'âni'l-Kur'ân'ını rivâyet ettiğini zikreder. Ancak bu kitap bize kadar ulaşmamıştır. Ebü'l-Abbâs Sa'leb, nahiv'de Seleme b. Âsım'a dayanmaktadır.

⁴⁶ ez-Zubeydî, *Tabakâtü'n-Nahviyyîn*, 197.

⁴⁷ Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, II/246

⁴⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 35, 113; Zülfikar Tüccar, *İbn Sellâm el-Cumahî*, DİA, XX/312-313.

⁴⁹ Hayatı ve eserleri için bkz.: *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, 149; ez-Zubeydî, *Tabakâtü'n-Nahviyyîn*, 313; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 69; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh-i Bağdâd*, V/282; İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, 150; Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XV/77; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât* I/105; es-Suyûtî, *el-Muzhir*, II/411; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI/635.

⁵⁰ Hayatı ve eserleri için bkz.: *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, 94; ez-Zubeydî, *Tabakâtü'n-Nahviyyîn*, 150; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 67; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh-i Bağdâd*, IX/134; İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, 146; Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ*, I/242; el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât* II/56; eI/547; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, III/546.

Yukarıda da belirtildiği üzere Ebü'l-Abbâs Sa'leb, lüğa'yı İbnü'l-Arabî'den, Nahvi, Seleme b. Âsım'dan almıştır. Hadisi, Ubeydullah el-Kavârîrî'den aldığını, "Kavârîrî'den yüz bin hadis aldım" sözleri ile ifade etmektedir. Ebü'l-Abbâs'ın Ahmed b. Hanbel'in meclislerine katılması, hadis ve fikh'ı ondan aldığına işaret olsa gerektir.⁵¹ Eldeki bilgiler, Hanbelî mezhebine mensup olduğuna işaret etmektedir.

Muhammed b. Habîb de onun hocalarındandır. Sa'leb "Onun meclislerine katıldım, o asla usanmazdı. Allah'a yemin olsun ki O, hâfız ve doğru biri idi," demektedir.⁵² Ferrâ'nın yakın arkadaşlarından, Muhammed b. Abdullah b. Kâdim⁵³ de Sa'leb'in hocalarındandır. Ebû Muhlim Muhammed b. Hişâm eş-Şeybânî el-Lügavî,⁵⁴ Ahmed b. İbrâhîm b. İsmâîl b. Dâvud b. Hamdûn en-Nedîm,⁵⁵ İbrâhîm b. İshâk b. Beşîr el-Harbî,⁵⁶ İbrâhîm b. el-Münzir el-Huzâmî,⁵⁷ Zubeyr b. Bekkâr,⁵⁸ Ebü'l-Fadl Abbâs b. el-Ferec er-Reyâşî el-Basrî⁵⁹ ve Niftaveyh⁶⁰ gibi âlimler de onun hocaları arasındadır.

f- Olgunluk ve Yaşlılık Dönemi

Yukarıda da değinildiği üzere Ebü'l-Abbâs Sa'leb, Lüğa'yı İbnü'l-Arabî'den, nahvi, Seleme b. Âsım'dan, hadîsi Ubeydullâh el-Kavârîrî'den almıştır."Kavârîrî'den yüz bin hadis aldım" demektedir. Ebü'l-Abbâs'ın Ahmed b. Hanbel'in meclislerine katılması, hadis ve fikh'ı ondan aldığına ve.⁶¹ Hanbelî mezhebine mensup olduğuna işaret etmektedir.

Ebü'l-Abbâs Sa'leb, olgunluk devresinde bir taraftan talebe okuturken diğer taraftan, kitap te'lifatında bulunuyordu. Kitap te'lifine başladığında yaşı henüz yirmi üç idi. Ders usulü anlatım şeklinde idi. Altmış sene bu şekilde ders verdi. Her taraftan ona talebe geliyordu.

Döneminin âlimleri ile münâzara ve münakaşalar yapıyordu. Reyâşî'nin sohbetlerine katılıyordu. Bir gün kendisine:

مَا تَنْفَعُ الْحَرْبَ الْعَوَانُ مِنِّي

بِأَزَلِ عَامِينَ حَدِيثِ سِنِّي

لِمِثْلِ هَذَا وَلَدْتَنِي أُمِّي

⁵¹ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, V/111; *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, 96.

⁵² es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, 30.

⁵³ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, 58.

⁵⁴ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, 110.

⁵⁵ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, 126.

⁵⁶ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, 178.

⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih-i Bağdâd*, V/ 204.

⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih-i Bağdâd*, V/ 204; Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, V/102.

⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih-i Bağdâd*, V/ 204; Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, V/110.

⁶⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 90; Hatîb el-Bağdâdî, *Târih-i Bağdâd*, VI/159-162; Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, I/254-272.

⁶¹ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, V/111; *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, 96.

“Kemâle ermiş taze bir yaşta iken, bitmeyen savaş benden intikam mı alıyor? Annem beni bunun için mi doğurdu?”

Şiirini okudu sonra da; *بازل* mi *بازل* mü demeliyiz?” diye sordu. O da şöyle cevap verdi: “İsti'nâf üzere ref" şeklinde, itbâ' üzere hafd (mecrûr) olarak gelir. Hal üzere de mensub gelir”.⁶²

Onun meclislerine gelen, ondan dil, nahv ve şiire ait ne varsa alıyordu. Kendisine sorulan sorulara ustaca cevaplar veriyordu.

Sûlî, Ebül-Abbâs'ın şöyle dediğini nakleder: “Gördüğüm her topluluktan bir şeyler almadım, işitmedim. Ancak seçtim aldım. Birinden bir şey almak istediğimde, asla onu kaybetmem istediğim her şeyi alırım. Kendilerinden istediğimi aldığım kimseler; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, İshâk el-Mevsîlî, Ebû Tevbe, Nadr b. Hadîd'dir. Ferrâ'nın vefatını çok iyi hatırlıyorum. O zaman el-Kitâb'ı okuyordum.”⁶³

Arapça ilimlerinin yanında dînî ilimleri de tahsil etmeye devam etmiştir. Bu konuda Ebû Bekr b. Mücâhid şöyle anlatır: Ebül-Abbâs Ahmed b. Yahyâ'nın yanında idim. Bana şöyle dedi: “Ey Ebû Bekr! Kur'ân ehli, Kur'ân ile meşgul oldu ve kazandı. Hadis ehli, hadis ile meşgul oldu ve kazandı. Ben Zeyd ve Amr ile meşgul oldum, Bana ne olacak, benim âhiretteki durumum ne olacak”. Yanından ayrıldım. O gece Nebî'yi (s.a.s.) rüyamda gördüm. Bana “Ebül-Abbâs'a benden selam götür ve ona de ki, “sen, ilmi kıyamete kadar devam edecek birisin,” dedi.”⁶⁴

g- Talebeleri

Eb'ül-Abbâs Sa'leb, döneminin en büyük otoritelerinden biri olmuştu. Her taraftan ondan ders almak için geliyorlar, onun meclislerine katılıyorlardı. Kûfe ekolünü son dönemlerinde zirveye taşıyan biriydi. Derslerini günümüzde uygulanan konferans tarzında verdiği için birçok kişi onun sohbet ve ders halkalarına katılabiliyordu. Bu bölümde Sa'leb'in birkaç öğrencisinin hal tercemesini vermeye yetineceğiz.

1- Ali b. Süleyman el-Ahfeş

Kûfe dil mektebi âlimlerindendir. (234/849) yılında Bağdat'da dünyaya geldi. Sa'leb, Müberred, Fazl el-Yezîdî ve Ebül-Aynâ'dan ders aldı.⁶⁵ (287/900) yılında Mısır'a oradan da (300/912) yılında Halep'e gitti. Daha sonra Bağdat'a geçti. (315/927) yılı Şaban veya Zilka'de ayında, bir rivayete göre de (316/928) yılında Bağdat'da vefat etti. Kaynaklarda Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını şerh eden Ahfeş'e isnat edilen eserler arasında, *Kitâbü'l-Envâ'*, *Kitâbü'l-Vâhid* ve *l-cem'*,

⁶² Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, V/111.

⁶³ Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, V/124.

⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh-i Bağdâd*, V/ 211; İbnü'l-Enbârî, *Nuzha*, 298.

⁶⁵ İbnü'l-Enbârî, *Nuzha*, 248; Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XIII/246-257; el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât* I,97, 276-278; İnci Koçak, “Ahfeş el-Asgar”, DİA. 1,525.

Kitâbü't-Tesniye ve'l-cem', *Kitâbü'n-Nevâdir*, *Kitâbü'l-Cerâd*, *Kitâbü'l-Mesâ'iyye*, *Ta'likât 'alâ Kitâbi'n-nebât li'l-Asmâ'î*; *Dârâtü'l-arab*; *Kitâbü'l-Emâlî ve el-Mühezzeb'in adları zikredilmektedir.*⁶⁶

2- Ahmed b. Kâmil el-Kâdî

Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in talebelerinden biri de Ahmed b. Kâmil b. Şecere b. Mansûr b. Yezîd Ebû Bekir el-Kâdî'dir. El-Vekî' lakabıyla tanınan Ahmed b. Kâmil el-Kâdî, (350/961-62) senesinin Muharrem ayında vefat etmiştir.⁶⁷ İbn Cerîr et-Taberî'nin talebesi olup, Ebû Bekir el-İsfehânî, Muhammed b. Yahyâ el-Kisâ'î, Ahmed b. Ya'kûb el-Bağdâdî ve Ebû Bekir Muhammed b. Hârûn gibi âlimlerden, başta Kur'ân ve kıraat olmak üzere fıkıh, tefsir, hadis, tarih ve edebiyat okudu.

Ahmed b. Kâmil'in, *Mücezû't-te'vîl 'an hükmi't-tenzil(mu'cizi veya mu'cizâti)* adlı tefsirinden başka *Garîbü'l-Kur'ân*, *Kitâbü't-Takrîb fî keşfi'l-garîb ve Kitâbü'l-Kirâ'ât*; fıkıh sahasında da *el-Muhtasar*, *Kitâbü'l-Hayz*, *Kitâbü'l-Şurûti'l-kebîr*, *Kitâbü'l-Şurûti's-sağîr*, *Kitâbü'l-Vukûf*, *Ahbâru'l-kudâti'l-Şu'arâ'*,⁶⁸ ve *Kitâbü Ümmeti'l-mü'minîn ve el-Fevâ'idü'l-hisân* (Hz. Osman'ın faziletlerine dair)⁶⁹ adlı eserleri vardır.⁷⁰

3- Ebû Bekr İbnü'l-Enbârî

Arap dili ve edebiyatı, Kur'ân ilimleri ve hadis âlimidir. Adı Ebû Bekr Muhammed b. El-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî'dir. 18 Receb 271'de (9 Ocak 885) Bağdat yakınlarındaki Enbâr'da dünyaya geldi. İlmî çalışmalarına Bağdat'ta devam ettiği için Bağdâdî nisbesiyle de anılır. İbnü'l-Enbârî, küçük yaşta babası Kâsım b. Muhammed el-Enbârî ile birlikte Bağdat'a gitti. Başta dönemin Küfe dil mektebi üstadı Sa'leb olmak üzere, İsmâil b. İshak el-Cehdâmî ve Ahmed b. Heysem el-Bezzâz gibi âlimlerden dil, edebiyat, lügat, nahiv, şiir, kıraat, tefsir ve hadis dersleri aldı. Babasının amcası olan Ahmed b. Beşşâr el-Enbârî, kıraat ilminde hem babasının hem kendisinin hocasıdır. Bir ara Abbâsî Halîfesi Râzî-Billâh'ın çocuklarının eğitim görevini de üstlenmiştir. Hiç evlenmeyen ve münzevî bir hayat yaşayan İbnü'l-Enbârî, (10 Zilhicce 328/16 Eylül 940) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir. İbnü'l-Enbârî'nin bütün ilimlerde üstat olduğu,⁷¹ Arap dili ve edebiyatını çok iyi bildiği, özellikle Küfe dil mektebini onun kadar özümseyen bir başka âlimin bulunmadığı kaydedilmektedir.⁷²

⁶⁶ İbnü'l-Enbârî, *Nuzha*, 248; Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XIII/246-257; el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât* I,97, 276-278; Koçak, "Ahfeş el-Asgar", *DİA*, 1,525.

⁶⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 35,292; el-Bağdâdî, *Târîh-i Bağdâd*,4; Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, I/420.

⁶⁸ *GAL Suppl.*, 226.

⁶⁹ *GAS*, I, 524.

⁷⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I,129; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh-i Bağdâd*, IV,357-359; Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IV/102-108; .

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, 118.

⁷² Yâkût, *Mu'cemu'l-udeba'*, VI, 73; Işık, Emin, "İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir", *DİA*, XXI, 24-26.

Kitâbü İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ, Kitâbü'l-Hâ'ât, Kitâbü'l-Elifât (Kitâbü Şerhi'l-elifât, Kitâbü Muhtasâr fi zikri'l-elifât, Kitâbü'l-Elifâti'l-mübtede'ât fi'l-esmâ ve'l-efâ'il, Kitâbü'l-Hemze), Kitâbü Mersûmi'l-hal, ez-Zâhir fi me'âni'l-kelimâti'n-nâs (ez-Zâhir fi'l-luga, ez-Zâhir fi me'ânî [ma'nâ] 'l-keâm [kelimât] ellezî [elletî] yesta'milühü'nnâs), Kitâbü'l-Ezdâd. Kitâbü'l-Müzekker ve'l-mü'ennes (Kitâbü't-Tezkîr ve't-te'nîs), Kaside fi müşkili'l-luga ve şeruhâ (Risâle fi'l-lugati'l-garîbeti'l-'Arabîyye, Ğarâibü'l-luga, Manzûme fi'l-luga, el-Emâlî (el-Mecâlis, el-Mücâlesât), Kitâbü Mes'ele mine't-te'accüb sebebü va'zi 'ilmi'l-'Arabîyye ve mes'ele mine'l-ilkâ',⁷³ Şerhu ğâyeti'l-maksûd fi'l-maksûr ve'l-memdûd, Şerhü'l-Kasâ'idi's-seb'i't-tivâli'l-câhiliyyât, Dîvânü 'Amir b. Tufeyl bişerhi'l-Enbârî, Şerhu'l-Mufaddaliyyât, Şerhü (ĝarîbi) hutbeti 'A'îşe Ümmi'l-mü'minîn fi ebihâ Ebû Bekir es-Siddîk.⁷⁴

4- Ebû Mûsâ Süleyman b. Muhammed el-Hâmið

Ebü'l-Abbâs'ın önde gelen talebelerindendir. Sa'leb'in vefatından sonra onun ilmî faaliyetlerini devam ettirmiştir. Basra ekolüne bağlı bir şahsiyettir.⁷⁵ Edebiyat konularında çeşitli kitaplar kaleme almıştır. Ondandır Ebû Ömer ez-Zâhid ve Ebû Ca'fer el-İsbahânî rivayette bulunmuştur.⁷⁶ Kaynakların verdiği bilgiye göre, Ebû Mûsâ (305/917-18) senesinde Zilhicce ayının bitimine yedi gün kala vefat etmiştir.⁷⁷ “Ğarîbü'l-hadîs, Hulku'l-insan, el-Vuhûş, en-Nebât, es-Sebku ve'n-nidâl, Mâ yüzekkeru ve yüennesü mine'l-insâni ve'l-libâs,” eserleri arasında zikredilir. Çağdaş araştırmacılardan İbrâhîm es-Sâmerrâî, “Mâ yüzekker ve yü'ennes” adlı eserini neşretmiştir.⁷⁸

Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in bu öğrencilerinden başka, yanında uzun müddet kalan ve “Gulâmu Sa'leb” diye tanınan Ebû Ömer ez-Zâhid, İbn Keysân, İbn Mücâhid, Ebû Bekr İbnü'l-Hayyât, Muhammed b. 'Abbas el-Yezîdî, İbn Vellâd, Ebû'l-Hasan İbnü'l-Muksim gibi Arap dili ve edebiyatında, sarf, nahiv, tefsir, kıraat, fıkıh gibi İslâmî ilimler alanında temâyüz eden değerli şahsiyetler de vardır.

h- Sa'leb'in Vefatı

Ebü'l-Abbâs Sa'leb, uzun bir ömür sürdürmüştür. Cemâziye'l-ülâ'nın bitimine on üç gün kala, (291/904) senesinde vefat etmiştir. Vefâtı, Mu'tasım'ın hilâfet günlerine raslamaktadır.

Son zamanlarında kulakları ağır işitir olmuş, hiç duymadığı da söylenmektedir. Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in vefatı işe ilgili trajik bir olay

⁷³ es - Suyuti, *el-Eşbah*, IV, 122-123; Işık, “İbnu'l-Enbari, Ebu Bekir”, 24-26.

⁷⁴ es-Suyuti, *el-Eşbah*, IV, 122-123.

⁷⁵ Bk. ez-Zubeydi, *Tabakatu'n-Nahviyyi*, 170; *Nuzhetu'l-elibba'*, 141; *İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist*, 79; *Tarih-i Bağdat*, IX/61; Yâkût, *Mu'cemu'l-udeba'*, XI/ 253; *Inbahu'r-ruvat*, 11/21; *Buĝyetu'l-vuat*, 262; Kâtip Celebi, *Keşfu'z-zunun*, 573-1469; İbn Taĝriberdî, Ebü'l-Mehâsin Yûsuf, *en-Nucumu'z-zahire*, I-XVI, Kâhire 1389/1963. III/193.

⁷⁶ İbn Taĝriberdî, *en-Nucumu'z-zahire*, III/193; İbn Hallikân, *Vefeyatu'l-a'yan*, 1/214-215.

⁷⁷ *Tarih-i Bağdat*, X, 86.

⁷⁸ *Tarih-i Bağdat*, X, 85; Zirikli, *el-A'lâm*, III/132.

nakledilmektedir. Merzubânî, bu hususla ilgili Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Tâhir et-Tâhîrî'den naklen şunları aktarmaktadır: “Ebü'l-Abbâs Sa'leb, bir cuma günü ikinci namazından çıkıp evine doğru arkadaşlarıyla beraber gidiyordu. Ben de onlarla beraberdim. Şam kapısı tarafında dar bir sokağa kadar ona eşlik ettik. İbrâhîm b. Ahmed el-Mâzîrî'nin oğlu ve hizmetçisi de arkamızdan binek üzerinde geliyorlardı. Sa'leb'in elinde okumaya çalıştığı bir defter vardı. Aniden tedirginlenip telaşlandı. Birden binek hayvanının nefesinin sesini duyduk, ama yolun kenarına geçmeye geç kalmıştık. Ebü'l-Abbâs ağır işittiğinden hayvanın gelişini duymamıştı. Hizmetçinin bineği ona çarptı ve başı üzere derin bir çukura düştü. Ayağa kalkamadı. Onu evine taşıdık. Baş ağrısı onun vefatının sebebi oldu.”⁷⁹

Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in Eserleri

Ebü'l-Abbâs Sa'leb, velûd bir âlim idi. Ömrünü ilme ve talebe yetiştirmeye adanmış, kitap yazmayı da ihmal etmemiştir. Eserlerini konularına göre aşağıdaki gibi tasnife tabi tutmak mümkündür.

a- Kur'an ve Hadis İlimlerine Dair Eserleri

Kitâbü Ğarîbü'l-Kur'an, Kitâbü Me'âni'l-Kur'ân (İbnü'n-Nedîm, bu kitabın *Ğarîbü'l-Kur'ân* olma ihtimalini dile getirmiştir), *Kitabü'l-Kıraat, Kitabü'l-Vakf ve'l-ibtida.*⁸⁰

b- Sarf ve Nahve Dâir Eserleri

Bu konuda, Kitâbü'l-Musûn fi'n-nahv, Kitâbü el-Muvaffakâ (nahiv konusunda muhtasar bir eserdir),⁸¹ *Kitâbü't-Tasğir, Kitâbü ma Yensarif ve ma layensarif, Kitâbü ma Yüczi ve ma la yüczâ, Kitâbü's-Şevâz,*⁸² *Kitâbü Haddi'n-nahv*⁸³ (Brockelmann bueseri *Mülâhazât 'alâ hudûdin ve fevaidin li Ebi'l-Abbâs Sa'leb* ismiyle zikreder. Ayrıca eserlerini Escorial kütüphanesinde 778 numarada bir araya getirdiğine işaret etmiştir), *İhtilâfü'n-nahviyyîn,*⁸⁴ zikredilebilir.

c- Dil ve Lügata Dair Eserleri

*Kitâbü İstihrâci'l-elfâz mine'l-ahbâr,*⁸⁵ *Kitâbü'l-Hicâ,*⁸⁶ *Kitâbü'l-Evsât, Kitâbü'l-Emsâl, Kitâbü'l-Mesâil,*⁸⁷ *Kitâbü mâ Talhanuhü'l-'âmme,* Kıftî'nin zikrettiği eserleri arasında bulunmaktadır.⁸⁸

⁷⁹ Yâkût, *Mu'cemu'l-udeba*, II, 206.

⁸⁰ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 100; el-Mecâlis, Mukaddime, 19.

⁸¹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 111; el-Mecâlis, Mukaddime, 19.

⁸² İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 100; el-Mecâlis, Mukaddime, 19.

⁸³ el-Mecâlis, Mukaddime, s. 19.

⁸⁴ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 100; el-Mecâlis, Mukaddime, 19.

⁸⁵ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 100; el-Mecâlis, Mukaddime, 19.

⁸⁶ el-Mecâlis, Mukaddime, 19.

⁸⁷ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 100; el-Mecâlis, Mukaddime, 19.

⁸⁸ el-Kıftî, *El-Kıftî, İnbâhu'r-Ruvât I/150-151.*

d- Genel İçerikli Eserleri

*Kitâbü'l-Eymân ve'd-devâhî, Kitâbü Tefsîri kelâmi ibneti'l-Huseyn*⁸⁹, *Kitâbü'l-Fasîh*,²⁹² el-Mecâlis,⁹⁰ bu türden eserleridir.

e- Şiir ve Divanlar İle İlgili Eserleri

Kitâbü Me'âni's-şî'r, Dîvânü'l-A'şâ (1927 tarihinde Yana'da Rodolf Gayer tarafından neşredilmiştir), *Dîvânü'n-Nâbiğa el-Ca'dî, Dîvânü't-Tufeyl, Dîvânü't-Tırmâmâh*,⁹¹ gibi şairlerin şiirlerinin şerhlerini yapmıştır. Bânet Su'âd *Şerhu Kasîdeti Ka'b b. Züheyr* adlı eseri,⁹² *Şerhu Kasîde li 'Ammâre b. 'Ukayl b. el-Cerîr*,⁹³ (bu şiir Hâlid b. Yezîd eş-Şeybânî'yi medh için söylenmiştir. Bu kasidenin bir nüshası Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye'de 166 numarada kayıtlıdır), *Şerhu lâmiyeti Şanfara*, (bu şiirin bir nüshası, Âsıfıyye Kütüphanesinde 2/1244 numarada kayıtlıdır. Keşfü'z-zünûn Sahibi de Lâmiyetü'l Arab hakkında yazdığı bölümde bu eserden bahsetmiştir),⁹⁴ *Kava'idu's-şîir*,⁹⁵ *Şerhu Dîvâni Züheyr b. Ebî Sülmâ, Şerhu Dîvâni'l-Hansâ' Kasîdetün fi ma'na'l-hal*,⁹⁶ *Dîvân-ı Adîy b. er-Rikâ' el-Âmilîy* (bu eser Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in rivayetiyle günümüze kadar gelmiş, Dr. Nürî Hamûdî el-Kîsî ve Dr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin tarafından tahkik edilerek 1407/1987 yılında el-Mecma'u'l-ilmî el-'Irâkî matbaası tarafından basılmıştır), isimli eserleri zikredilebilir.

Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in yazdığı eserleri, günümüze kadar gelen eserler, basılmış olanlar, halen el yazması halinde bulunanlar ve ismen bilinen eserleri şeklinde tasnif etmek de mümkündür.

Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in yukarıda zikri geçen eserlerinden pek azı günümüze kadar gelmiştir. Eserlerinin, ilim çevrelerinde, Bağdat'ın Moğollarca işgali sırasında, diğer eserler ile birlikte zayıf olduğu kanaati hakimdir.

f- Basılı Eserleri

El-Mecâlis, el-Fasîh, Kavâ'idu's-şîir, Şerhu Dîvâni Züheyr b. Ebî Sülmâ, Şerhi Dîvâni'l-A'şâ, Şerhu Dîvâni'l-Hansâ' gibi eserleri günümüze kadar gelmiş ve basılmıştır. Bunlardan ilk üçü aşağıda tanıtılacaktır.

Mecâlisü Sa'leb

Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in bu eseri, *Emâlî* diye de isimlendirilmektedir.⁹⁷ Sa'leb'in bu eserini, Abdüsselâm M. Hârûn *Mecâlisü Sa'leb* adıyla tahkik ve şerh

⁸⁹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s.100; el-Mecâlis, Mukaddime, 19.

⁹⁰ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s.100; el-Mecâlis, Mukaddime, 19; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1272.

⁹¹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s.100; el-Mecâlis, Mukaddime, 19.

⁹² *el-Mecâlis*, 19.

⁹³ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 100; el-Mecâlis, 19.

⁹⁴ *el-Mecâlis*, 19.

⁹⁵ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 100.

⁹⁶ *el-Mecâlis*, 19.

⁹⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 100; Yâkût, *Mu'cemu'l-udebâ'*, XI/253.

ederek 1948 yılında neşretmiştir. Daha sonra Dâru'l-Me'ârif tarafından, Zehâiru'l-Arab silsilesinin ilk eseri olarak 1956 yılında yeniden yayımlanmıştır.

Sa'leb'in *el-Mecâlis* adlı bu eseri, Arap dilbiliminin birçok kısmına örnekler teşkil eden bilgiler içermektedir. Bu eserde Kûfe dil mektebi ile ilgili birçok nahvi meseleler işlenmektedir. Bu nedenle bu eser, Kûfe dil ekolünün en önemli vesikalarından biridir, diyebiliriz. Sa'leb bu eserinde, zaman zaman Basra dil mektebinin görüşlerine de yer vermektedir. Ebü'l-Abbâs Sa'leb, bu eserinde, konuları izah ederken Kur'ân-ı Kerim âyetlerinden, Hadis-i şeriflerden, diltçilerin görüş ve düşüncelerinden deliller getirmektedir. Benimsediği görüşlere işaret ederken, katılmadığı hususlara da neden katılmadığını -i'râb ve tahrîc yönünden-delilleri ile beraber zikretmektedir.

Ebü'l-Abbâs'ın, edip ve dilci kişiliğine eserlerinde delil getirdiği beyitler şahitlik etmektedir. Seçtiği beyitler, okuyucusuna zevk veren ve şevkini artıran örneklerdir. Ayrıca bunların okuyucusuna sunumunda da hassas davranıyordu. *Keşfü'z-zünûn* sahibi, *el-Mecâlis* adı ile başka bir eserin bulunmadığını, bu tarzda bir eğitici üslup ile yazılmış bir eserin olmadığını zikreder.⁹⁸ Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in bu eseri Ali b. Hamzâ el-Kisâî ve Ferrâ'nın dil kurallarına ilişkin görüşlerinin ve Kûfe nahvinin belirlenmesinde zengin bir malzeme oluşturmaktadır. Eserde genellikle metin ve örnekten kurala geçilerek modern dil eğitiminde benimsenen *tüme varım* yöntemi izlenmiştir.

El-Mecâlis bir çok âlim tarafından rivayet edilmiştir. Ebû Bekr İbnu'l-Enbârî ve Ebû Abdullah el-Yezîdî bunlardandır. Ğulâmü Sa'leb diye tanınan Ebû Ömer ez-Zâhid, İbn Dürüsteveyh ve İbn Miksem de *Mecâlis*' in râvilerindendirler. Bir nüshası da Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Ya'kûb b. Muksim el-Mukri' el-Attâr tarafından rivâyet edilmiştir.

El-Fasîh

El-Fasîh'in Sa'leb'e ait olup olmadığı ihtilaf konusudur. İçeriği hakkında bilgi vermeden önce, kime ait olduğu ile ilgili bilgileri değerlendirmenin doğru olacağı düşünülmektedir. Bir kısım müellifler, el-Fasîh'in, Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ'ya ait olan el-Behiy adlı eserin aynısıdır, demişlerdir. Bir grup âlim de, Hasan b. Dâvud er-Rakkî'ye ait olan el-Haliyy adlı kitabın aynısı olduğunu dile getirmişlerdir. Ya'kûb b. es-Sikkît'e ait bir yapıt olduğu da ileri sürülmüştür. Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in bu eserinde şüpheli lafızların siyakları belirleniyor ve izah ediliyor. Yâkut'un zikrettiğine göre, hicri dördüncü asırda bu kitaba öyle ihtiyaç duyuluyordu ki, Yahyâ b. Ahmed el-Erzenî el-Verrâk (Ö.415/1024) bu kitabı her gün iki nüsha yazıyor ve yarım dinara satıyordu.⁹⁹ Yine Yâkut'un iddiasına göre bu kitap, Hasan b. Dâvud er-Rakkî'e aittir. Muhammed b. Mûsa el-Berdî (ö.238/852) ondan işitmiştir. Sa'leb ise bu kitabın kendisine ait olduğunu iddia

⁹⁸ Yâkut, *Mu'cemu'l-udebâ*, XI/253.

⁹⁹ Yâkut el-Hamevî, *M'cemu'l-udebâ*, VII/292; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, 416.

ederek sahiplenmiştir. Nitekim ibn Sikkât, Sa'leb'i Islâhu'l-mantık adlı kitabını çalmakla suçlamıştır.¹⁰⁰

Brockelmann El-Fasih'e ait bir yazmanın Vatikanda 1177/5 numarada ve bir nüshasının da Musul'da Mektebetü Dâvud'da 115 numarada olduğunu tesbit etmiştir. Bu eseri J. Barth, Leipzig'de 1876 yılında yayımlamıştır.¹⁰¹

Kilâbü'l-Fasih'e Zeccâc, *Mu'âhazât 'ale'l-Fasih / er-Red 'alâ Sa'leb fı'l-Fasih*; Ali b. Hamza el-Basrî de *et-Tenbih 'alâ mâ fı'l-Fasih mine'l-galat*¹⁰² ve ibn Dürüsteveyh ise *Tashihu'l-Fasih* adlı eserlerinde bazı eleştiriler yöneltmişlerdir. Buna karşılık İbn Haleveyh *el-İntisâr* li *Sa'leb* adlı eserinde ve Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîki gibi âlimler de yazdıkları eserlerinde bunlara cevap vermişlerdir.¹⁰³

İlk defa Von Barth tarafından Almanca bir mukaddime ile birlikte yayımlanmıştır.¹⁰⁴ Daha sonra Kahire'de Muhammed Emîn Hancî'ye ait, Tarafu'l-Behiyye'de hicrî 1325'de basılmıştır. Muhammed Abdülmun'im el-Hafâcî 1949'da Kahire'de ve Âtîf Medkûr da tarihi belli olmamakla Kahire'de neşretmişlerdir.¹⁰⁵

Sa'leb'in bu kitabına şerhler, zeyiller yazılmış ve nazm türünde basımı yapılmıştır. Ayrıca eleştirenler de olmuştur.

El-Fasih'in Şerhleri

el-Fasih'n şerhlerinin çok fazla olduğu ve bunların bir çoğunun da kayıp olduğu söylenmektedir. Ancak Dr.Âtîf Medkûr, yaklaşık otuz beş adet şerhinin olduğunu zikretmektedir.

Şunu belirtmek gerekir ki, dil âlimleri el-Fasih'in şerh edilmesine çok önem vermişler ve müşkil (karışık) ve kapalı (anlaşılması zor) olan, kelime, cümle veya beyitleri izah etmeye çalışmışlar.¹⁰⁶

Şerhlerinden bazıları şunlardır

- Ebû Amr eş-Şeybânî (ö.206/821)'nin¹⁰⁷ *Şerhu Kitâbi'l-Fasih*'i,¹⁰⁸ (bu eserin bir zühul neticesi olarak eş-Şeybani'ye nisbet edildiği de söylenmektedir).¹⁰⁹

¹⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 111/68-69.

¹⁰¹ Brockelmann, *Târîhu Edebi'l- 'Arabî*, 1/538.

¹⁰² Brockelmann, *GAL*, I, 122.

¹⁰³ Brockelmann, 1,118; Suppl., 1, 182; Sezgin, VIII, 99.

¹⁰⁴ Leipzig, 1876; Ahmed Ateş, "Çorum ve Yozgat Kütüphanelerinde Bazı Mühim Arapça Yazmalar", AÜİFD. Sayı 1, s.58-59.

¹⁰⁵ İsmail Durmuş, "Sa'leb", *DİA*, XXXVI/25-27.

¹⁰⁶ *el-Fasih*, neşreden giriş, .7-258; Brockelmann, *GAL*, I, 121-122; Suppl; /, 181-182; Sezgin, *GAS*, VIII, 141-147.

¹⁰⁷ Bk. *Merâtibu 'n-Nahviyyin*, 91; *Tabakât ez-Zebîdî*, 211; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 93, 101; *Târîh-i Bağdâd*, VI/329; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, 92; *Yâkût*, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, VI/ 77; *Vefeyâtu'l-*

- Ebü'l-Abbâs el-Muberrid (210-285)'in¹¹⁰ *Şerhu'l-Fasîh i*. Muhammed b. Yezid olarak da bilinir. Basra temsilcileri ona kadar ulaşmıştı. Sa'lebin çağdaşlarındandır. Aralarında tartışmalar, münazaralar çoktur. Yolda birbirleri ile karşılaştıklarında, birbirlerine sorular sorarlar ve ilmî tartışmalarda bulunurlardı. Hicrî 210'da Basra'da doğdu, hicrî 285 yılında Bağdat'da vefat etti. Bu eseri Hacı Halîfe zikretmiştir.

Ebû Ömer ez-Zâhid'in (261-345) *Kitâbü Şerhi'l-Fasîh i*, İbn Hişâm el-Lahmî'ye ait bir şerhi vardır. Bu eser de basımı yapılanlar arasındadır.¹¹¹ Ebû Sehl Muhammed b. Ali el-Herevi'ye ait şerh ise Kahire'de 1285, 1289'da basımı yapılanlar arasındadır.¹¹² Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin *Zeylü'l-Fasîh* adlı eseri de basımı yapılanlardandır.¹¹³

Muhammed Abdülmün'im el-Hafâcî, *Fasîhu Sa'leb ve's-şurûhu'lletî 'aleyh* adıyla Kahire'de 1949 yılında basılmış bir monografi yazmıştır.¹¹⁴

El-Fasîh üzerine eleştiriler de vardır. Ez-Zeccâcî'nin *Hata'u Fasîh-i Sa'leb* adlı eseri bunlardan biridir. Ez-Zeccâcî'nin bu eseri İstidrâku'z-Zeccâcî 'ala'l-Fasîh adıyla da bilinmektedir.¹¹⁵ Abdülmün'im Ahmed Sâlih ve Sâbih Hamûd eş-Şâtî tarafından Irak Süleymaniye Üniversitesinde 1979 yılında, el-Cevâlikî'nin Sa'leb'e galibiyeti bağlamında neşredilmiştir. Bu çalışmaya er-Reddu 'ale'z-Zeccâcî fî mesâ'ili ahezaha 'alâ Sa'leb, San'atu'l-Cevâlikî adını vermişlerdir.

- Ebü'l-Kâsım Ali b. Hamza el-Basrî'nin (ö.375h/985m) *et-Tenbih 'alâ ma fi'l-Fasîh mine'l-ğalat'ı*. Bu eseri ilk olarak İngiliz şarkiyatçı Richerd Bili, İngiliz dergisinde 1904 yılında neşretmiştir. Daha sonra Abdülazîz el-Meymûnî tarafından *et-Tenbihât 'alâ eğâli't-ruvât* adıyla, Mısır'da 1387/1967 yılında, Ferrâ'nın *el-Mankûs ve'l-memdüd* adlı eseriyle beraber yeniden yayımlandı.

Kavâ'idü's-şî'r

A'yân, 1/65; *Enbâhu'r-ruvât*, 1/221; *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, 11/82; *Târîhu İbnu'l-Esir*, V/204; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/265; *Buğyetu'l-vuât*, 1/439; *Keşfu'z-Zunûn*, 104, 722, 1209, 1383, 1410, 1415, 1466, 1980; *el-A'lâm*, 1/289; *Mu'cemu'l-Muellifin*, 11/238.

¹⁰⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 74.

¹⁰⁹ İsmail Durmuş, "Sa'leb" *TDVİA.*, XXXVI, 25-27.

¹¹⁰ Hayatı ve eserleri için bkz: *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, 83; *Tabakât ez-Zebîdî*, 108; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 59, 101; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh-i Bağdâd*, 111/830; *Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*, 96; *Nuzhetu'l-Elibbâ*. 218; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XIX/ 111; *Vefeyâtu'l-A'yân*/945; *Tabakâtu'l-Ferrâ'*, 11/280; *Murûcu'z-Zeheb*, 111/ 264; *Enbâhu'r-Ruvât*, 1/221; *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, 11/82; *Târîhu İbnu'l-Esir*, V/204; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X/265; *Telhisu Ibn Mektûm*, 41; *Şezerâtu'z-Zeheb*, 11/190; *Buğyetu'l-vuât*, 1/439; *en-Nucûmu'z-zâhire*, 11/191; *Keşfu'z-zunûn*, 104, 722, 1209, 1383, 1410, 1415, 1466, 1980; *el-A'lâm*, 1/289; *Mu'cemu'l-Muellifin*, 11/238.

¹¹¹ Durmuş, "Sa'leb", 26.

¹¹² Durmuş, "Sa'leb", 26.

¹¹³ *et-Turasu'l-Edebiyye* adlı risâleler mecmuası içinde, Kahire, 1285, s.99-128.

¹¹⁴ İsmail Durmuş, "Sa'leb", 26.

¹¹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, 1/55-58; es-Suyûtî, *el-Muzhir*, 1/202-207.

Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in bu eseri şiir tenkidine dair ilk eserlerdendir. Sa'leb bu eserinde duygusallıktan uzak bir şekilde, yansız, özlü, açık ve yalın bir anlatım sergilemiştir. Eser bu haliyle *el-Fasîh* 'e benzer. Sa'leb'in bu eserinde Kelâmı, anlama göre değil de biçim ve sığaya göre, *emir, nehiy, haber ve istihbar* bölümlerine ayırması eğitimci yönünü öne çıkarmaktadır. Daha sonra bu dört nevini; *medh, hicâ', risâ', i'tizâr, teşbîb ve teşbih, hikayet-i ahbar* kısımlarına ayırır. Sonra da doğru ve yanlış tabirleri örnekleriyle inceler.

Sa'leb bu eserinde, *cezâlet-i lafız, ittisâk-ı nazm, ifrat ve tefritten uzak teşbih, vasf, ifrat, iğrâk, letâfet-i ma'nâ* ki diğer bir ifadeyle *ta'riz, istiare, hüsn-i hurûc, mücâveret-i ezdâd ve mutâbık* adlarını verdiği edebî sanatlardan bahseder ve örneklerle açıklar. Ayrıca şiirlerde görülen *sinâd, ikvâ, ikfâ, itâ ve cezâvet* gibi kusurlardan bahsederek onları da örneklerle açıklar.

Merzubânî (296/384) bu eseri başkasından dinleyerek rivayet etmiştir.¹¹⁶ Bu nedenle bu eserin Merzubânîye ait olduğunu söyleyenler de vardır. Ancak, Merzubânî'nin *el-Muvaşşah*'ı ile Sa'leb'in *Kavâ'idü's-şi'r*'inde geçen terimler arasındaki farklılıklar Merzubânî'ye aidiyet ihtimalini zayıflatmaktadır.

Ramazan Abdüttevâb, *Kavâ'idü's-şi'r*'in tahkikinde bu kitabın iki yazma nüshası olduğunu, birinin Vatikan'da, diğerinin de Ezher'de olduğunu söyler.¹¹⁷

Kavâ'idü's-şi'r, ilk defa C. Schiaparelli tarafından 1890 yılında Leiden'de yayımlanmıştır.¹¹⁸ Muhammed Abdülmün'im el-Hafâcî Kahire'de 1948 yılında, Ramazan Abdüttevâb ise Kahire'de 1966 yılında şerh ve notlarla beraber neşretmişlerdir.¹¹⁹

Şerhü Dîvânı Züheyr b. Ebî Sülmâ

Hz Muhammed'in (s.a.s.) Kasidecisi olarak bilinen ve Şairler Efendisi ünvanıyla taltif edilen Ka'b b. Züheyr'in babasıdır. İntihal yapmayan şairler sınıfında da zikredilen Züheyr'in dili de oldukça sadedir. Züheyr b. Ebû Sülmâ, şiirlerinde daha ziyade övgü ve hikmetli sözlere yer verir. Kullandığı kelimeler açık ve nettir. Karmaşık ve girift ifadeler kullanmaktan kaçınır. Kişiyi methederken, Arapların çok sevdiği, cesaret, yiğitlik, cömertlik ve asalet gibi kavramları kullanır. Şiirlerinde kullanmış olduğu bazı sözler Araplar arasında darb-ı mesel olmuştur.¹²⁰ Mu'allakasındaki şu beyit, Araplarda darb-ı mesel olarak geçer:

وَمَنْ هَابَ اسْبَابَ الْمَنَائِيَا يَنْلُتْهُ وَإِنْ يَرَّقَ اسْبَابَ السَّمَاءِ بِسُلْمٍ

¹¹⁶ Brockelmann, *GALS*, 143,157,190; el-Kıftî, *İnbahu'r-Ruvat*, III, 180.

¹¹⁷ *Kava'idü's-şi'r li Ebi'l-'Abbas Ahmed b. Yahya Sa'leb*, nşr. Ramazan Abdüttevâb, 1966, 17.

¹¹⁸ Durmuş, 'Sa'leb', 26.

¹¹⁹ *Kava'idü's-şi'r li Ebi'l-'Abbas Ahmed b. Yahya Sa'leb*, 18; Durmuş, 'Sa'leb', 26.

¹²⁰ Ahmed el-Hâsimî, *Cevâhiru'l-Edeb*, I, 46-47; Hannâ el-Fâlıhîrî, *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî*, 157-160; ez-Zeyyât, Ahmed Hasan, *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî*, 42.

“Kim ölümün sebeplerinden korkarsa, merdivenle göğün kapılarına yükselse bile, ölümün sebepleri ona ulaşır.”

Gatafan kabilesiyle birlikte yaşayan şair, Hz. Muhammed’le (s.a.s.) karşılaşmış ve duasını almıştır. Züheyr oldukça sert bir soyluluk anlayışına sahipti. Bu yüzden kendisine verilen hediyeleri genellikle geri çevirirdi. Her ne kadar o dönemin şâirleri geçimlerini şiirle temin etseler de, Züheyr çok az kişiden hediye ve şiirlerinin karşılığını almıştır. Çöl yaşantısının Araplara verdiği en önemli meziyet olan gurur, Züheyr’de had safhadaydı. Ölümü üzerine Hansâ tarafından yakılan ağıt meşhurdur.

Bu eserinde Ebül-Abbâs Sa’leb, şiiri hem lafız, hem de toplu mana yönüyle anlamlandırmaktadır. Kelimenin anlamlarını sıralarken en uygun olanı seçmekte, şâirin maksadını şiirin dizelerinde ve yaşadığı çevre ile ilişkilendirerek izaha çalışmaktadır.

Züheyr b. Ebû Sülmâ’nın dîvânı, (1363/1944) yılında Kahire’de Hannâ Nasr el-Hitti tarafından neşredilmiştir. Ayrıca bu dîvânın (1412/1992) ve (1414/1994) tarihli Beyrut baskıları da mevcuttur. Züheyr b. Ebû Sülmâ’nın dîvânının şerhi, Fahrettin Kabave tarafından Beyrut’ta 1402/1982 tarihinde neşredilmiştir.¹²¹

g- Elyazması Hâlinde Olan Eserleri

Ebü’l-Abbâs Sa’leb’in *Me’ânî ve Fevâid* adlı. on yedi varaklık yazmasının bir nüshası vardır.¹²² Bu eserin Arap lügat ve nahvine dair bazı meseleleri ele aldığı *Kitâbü’l-Mesâ’il* adlı kitabından bir bölüm olma ihtimali olduğu kaynaklarca zikredilmektedir.

Sa’leb’in İlmî Münazaraları

Ebü’l-Abbâs Sa’leb, birçok ilim meclisinde bulunmuştur. Bu meclislerde birçok hadis, tefsir, dil ve edebiyat âlimi ile karşılaşmış ve onlarla sohbet etmiş veya İlmî münâzaralarda bulunmuştur.

Sa’leb; er-Reyâşî, Hocası ibn-i Selâm el-Cumahî, Muhammed b. Habîb, Muhammed b. Sa’dân, Hocası İbnu’l-Arâbî Muhammed b. Zeyyâd, Muhammed b. Abdullah b. Tâhir, el-Mâzinî, Ebü’l-Abbâs el-Müberred, Ebû ishâk ez-Zeccâc, Muhammed b. Yezîd el-Müberred, Muhammed b. Kâdim, Muhammed b. Ahmed b. Keysân, gibi âlimlerle karşılaşmış, onlarla ilmî sohbet ve münâzaralarda bulunmuştur.

Bu münâzaralardan bir kaçını burada zikretmek yerinde olacaktır.

Ebü’l-Abbâs Sa’leb’in er-Reyâşî ile Sohbeti

¹²¹ Durmuş, “Sa’leb”, 26.

¹²² Sezgin, *GAS*, VIII, 147.

Ebü'l-Abbâs Sa'leb, er-Reyâşî'nin sohbetlerinden birine katılır. er-Reyâşî, Ebû Cehl b. Hişâm'ın şiirinden alıntı yaparak şiirde geçen “بازل” kelimesinin okunuşu hakkında sorar. Sa'leb de; isti'nâf üzere ref, “بازل عامين” şeklinde, Hal üzere nasb, “بازل عامين” şeklinde, itbâ' üzere hafd (cer), “بازل عامين” şeklinde ifade edildiğine dair rivâyetlerin olduğunu zikreder. er-Reyâşî de bu nakilden sonra susar ve Sa'leb'in naklini kabul etmiş veya onaylamış olur.¹²³

Sa'leb'in Hocası Muhammed b. Selâm ile Sohbeti

Ebü'l-Abbâs, hocası ibn Sellâm el-Cumahî'nin katıldığı sohbetlerinden birinde hocası ona Ferezdak'ın şiirinden şu beytin ne anlama geldiğini sorar.

تَكَادُ أَدَانُهَا فِي الْمَاءِ تَقْصُفُهَا ¹²⁴ بِيضُ الْمَلَاغِيمِ أَمْثَالُ الْخَوَاتِمِ

“Kulakları neredeyse su içiyor. Köpüklerin beyazlığı, yüzükler gibidir.”

O da, şiirin su içen yaban eşeğini vafettiğini, suyun bolluğundan bahsedildiğini söylemektedir. تقصفها kelimesinin yerine تئصفها şeklinde de rivayet edildiğini söyler. Bu kelimeyle “şidetli yutkunma” kastedildiğini ifade eder.¹²⁵

Sa'leb'in Muhammed b. Sa'dân ile Sohbeti

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ, Râvî olan Muhammed b. Sa'dân ile bir araya geldiğini ve Sa'dân'ın kendisine bir sorusu olacağını söyler ve şu beyti okur:

الْجَدْبُ يَفْعُ عَنكَ عَرَبَ لِسَانِهِ فَإِذَا اسْتَشَرَ رَأَيْتَهُ يَرْبَارًا

“Verimsizlik seni garip dillige sevkeder, kötülük istediğinde onu barbar görürsün.”

Bu beyit hakkında ne düşündüğünü sorar. Ebü'l-Abbâs da ona; fakirlik onun hoşlanmadığı şeyden uzaklaştırır. Eğer ondan uzaklaşırsa güçsüz kalır ve ayağa kalkamaz. الإشرار ifadesinden maksat, yüzlerce deve, البررة de bağırıp çağırma ve dikkat çekme anlamındadır. Sustu daha da ona ekleme yapmadı.¹²⁶

Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in el-Mâzinî ile Sohbeti

Ebü'l-Abbâs Sa'leb, el-Mâzinî ile cinsini nefy eden لا'nın haberi nasıl gelmesi gerektiği konusunda tartışır. El-Mâzinî, لا رجل زيد البتة, cümlesinde haberin nekre gelmesini ister ve bu cümlelerin caiz olmadığını söyler. Sa'leb ise,

¹²³ Mecâlisu'l-'ulemâ', 42.

¹²⁴ Divanu'l-Ferezdak, 747.

¹²⁵ Mecâlisu'l-'ulemâ', 72

¹²⁶ Mecâlisu'l-'Ulema Zeccaci, s. 77.

el-Ahfeşten nakille, لا موضع صدقة أنت cümlesini örnek vererek câiz olduğuna delil getirir.¹²⁷

Arap Dili Ve Grameri İle İlgili Olarak Sarf, Nahiv Ve Lugat Alanında Çalışmaları

Kûfe dil mektebinin temsilcilerinden olan ve bu mektebi kendi döneminde zirveye ulaştıran Sa'leb, eserlerinde bu mektebin nahiv ıstılahlarını ustalıkla kullanmayı bilmiştir.

Genel itibariyle kullandığımız bazı İstılahları Sa'leb farklı adlarla ifade etmektedir. Örneğin; ism-i işâret'e "takrîb" adını vermekte, İsm-i fâile "fi'lu'd-dâim" demek, zamiri "mükennâ" veya "kinâye" diye ifade etmektedir. Nefy edâtını "cahd" olarak kullanmakta, cer ifadesini de "el-hafd" olarak söylemektedir. Temyiz kelimesini "tefsir" ile, bedeli "tercüme" şeklinde ifade etmektedir.

Bu ıstılahların kullanımlarına dair Sa'leb'in el-Mecâlis ve diğer eserlerden derlenmiş birkaç örnek vermek yerinde olacaktır.

- *Bedel'in Tercüme diye ifade edilmesi:* "فذلك يومئذ يوم عسير" "İşte o gün zorlu bir gündür"¹²⁸ âyetinde, يومئذ kelimesini فذلك nin haberi, يوم عسير de يومئذ nin "bedelidir" yerine "tercümesi" şeklinde izah etmektedir.¹²⁹

- *Sayıların Kinaye edilmesi:* Sayılar, ikinci defa kinaye edilmezler. Yani, عندى الحسن الوجه الجميله denmez. Ancak, عندى الحسن الوجه الجميله şeklinde ifade edilir ve عندى الحسن الوجه ifadesinden الجميله kelimesi kinaye edilmiş olur.¹³⁰

- *Fi'l-i dâim ıstılahının kullanılması:* Ebü'l-Abbâs Sa'leb, "عسى" fiili, muzâri anlamında kullanılır. Mâzî, geniş zaman ve sıfat olarak kullanılmaz,¹³¹ İbn Keysân ile Sa'leb arasında, مررت برجل قائم أبوه cümlesinde fiilin devam etme niteliğinde olduğu görüşüyle tartışılabilir. İbn Keysân'ın قائم kelimesini mecrûr, أبوه ifadesini de merfû' olarak ifade etmesini, Sa'leb, Basralıların kendilerini bu i'râb ile ayıplamalarıyla tezat teşkil ettiğini ifade ederek eleştirir.¹³² Sanki Sa'leb bu ifadesiyle, o fiili, fiil-i dâim diye isimlendirmelerinin illetini anlatmaya çalışıyor. Çünkü bu ifade isimlerde amel ettiği gibi fiillerde de amel eder.¹³³

Ebü'l-Abbâs Sa'leb, i'râb konusunda da bir çok örnekler sunmuştur. Bu örneklerden biri de şudur:

¹²⁷ Mecâlisu'l-'ulemâ', 82.

¹²⁸ Müddessir, 74/9.

¹²⁹ Mecâlisu Sa'leb, 20; Şevkî Dayf, el-Medârisu'n-nahviyye, 226.

¹³⁰ Meeâlisu Sa'leb, 274; Şevkî Dayf, el-Medârisu'n-nahviyye, 227.

¹³¹ Mecâlisu Sa'leb, 274; Şevkî Dayf, el-Medârisu'n-nahviyye, 227.

¹³² Mecâlisu Sa'leb, 274; ez-Zeccâcî, Mecâlisu'l-'ulemâ', 318; Şevkî Dayf, el-Medârisu'n-nahviyye, 227.

¹³³ Şevkî Dayf, el-Medârisu'n-nahviyye, 227.

Ebü'l-Abbâs Sa'leb “ قال فالحقُّ والحقُّ أقولُ ” “Allah, ‘işte bu doğrudur. Ben hakîkati söyliyeyim’,”¹³⁴ âyetinin okunuşunda kırâat farklılığına birinci فالحقُّ gizli mübtedâdan bedel; yani فأنَّا الحقُّ şeklinde geldiği, ikinci والحقُّ ise أقولُ fiilinin mefulü durumunda olduğunu ima eder. Bazılarının ikinci والحقُّ nun yemin olduğu görüşünü câiz olabileceğini zikreder.¹³⁵

Furûku'l-luğa: Ebü'l-Abbâs Sa'leb, el-Fasîh adlı eserinde “*Bâbu mine'l-furuk* başlıklı bir bölüm koymuş ve bu bölümde hayvan sesleri ve azalarını tanımlayan kelime bilgileri sunmuştur. Örneğin; insan dudağı için kullanılan شفة lafzının at için kullanılan حفلة lafzını, Hıncır-domuz- için; الفئطيسة “burun” kelimesini kullanıldığını, yırtıcı hayvanlar için ise; الحطم “çıkık burun” kelimesinin kullanıldığını zikrederek farklı kullanımları belirtmeye çalışmıştır.¹³⁶

Harf-i cer ile kullanılan bazı fiiller: Ebü'l-Abbâs Sa'leb, bazı fiillerin harf-i cerler ile kullanımının olduğunu örneklerle vermektedir.

عُنَيْتُ بِحَاجَاتِكَ أَغْنِي بِهَا “Senin ihtiyacınla ilgilendim, onunla ilgilendim” Bu cümlede عُنِي fiilinin بـ harf-i ceri ile kullanımını;

شَغُلْتُ عَنْكَ، فَأَنَا مَشْغُولٌ “Seninle ilgilenemiyorum, çünkü ben meşgûlüm.” Cümlesinde de شَغِل fiilinin عَنَّ harf-i ceri ile kullanımına örnek vermiştir.

Sözlük Bilgisi: Ebü'l-Abbâs Sa'leb, bazı kelimelerin sözlük anlamlarını verdiği gibi, müteradiflerini ve kullanım şekillerini de vermektedir.

Sözlük bilgisi ve müterâdifi bakımından أَرَهْدَ kelimesinin anlamı أَرَهْدَ الرَّجُلُ “Adam dünyadan el çekti (malı az oldu),” anlamındaki cümlede أَرَهْدَ lafzına، أَوْعَرَ، أَشَقَّ، أَشَقَّ، أَشَقَّ، أَشَقَّ kelimeleriyle aynı anlam verilebileceğini sözlük bilgisi olarak zikretmektedir.¹³⁷

Ezdâd Kelimelere Örnek: İnsanlar arasında kötülük yayan kimse için التَّيْرَبَ lafzı kullanılır, o da “dedikoducu-iftiracı” anlamındadır. التَّيْرَبَ: “Sağlam kişi” anlamında da kullanılır. Hafif (meşrep) kişiye: الحشور denir, o da الهُدلول “rezil adam” demektir.¹³⁸

El-Mecalis Adlı Eserinde İşlediği Nahiv Konularına Örnekler

İştigâl: Bir ismin, âmili tarafından mensup kılınması âmilinden öne geçmesi sebebiyle mensubiyetten men olmasıdır.

Ebü'l-Abbâs Sa'leb bu konuya, أَعْبَدُ اللَّهَ تَوْبًا كَسَوْتَهُ “Abdullah’a mı elbise giydirdin?” ifadesini örnek vermektedir. كَسَوْتَهُ ifadesinde الهاء eğer Abdullah’a ait ise, ref’ veya nasb halinde gelebilir. Ancak eğer للثوب “elbise” ye ait ise, sadece

¹³⁴ Sâd, 38/84.

¹³⁵ Mecâlisu Sa'leb, 316.

¹³⁶ el-Fasîh, “Bâbu mine'l-furûk”, 321.

¹³⁷ el-Mecâlis, 77.

¹³⁸ el-Mecâlis, 47.

nasb halinde gelir, başka şekilde değil. Çünkü nasb halinde عبد الله tan öne geçmiştir.¹³⁹

I'râb: “يسئلونك عن الشهر الحرام قتال فيه” Sana haram aydan ve onda savaşmaktan soruyorlar¹⁴⁰ âyetinde geçen قتال lafzı: عن قِتَالٍ şeklinde harfi cerri ile mecrûrdur. صَرَبْتُ الرَّجُلَ رَأْسَهُ “Adamın başına vurdum” cümlesindeki gibidir. Bu cümlede de, الرَّجُلَ lafzı mef'ûliyyet bakımından mensuptur. رَأْسُ lafzı da mensuptur. Çünkü الرَّجُلَ yi açıklamaktadır.¹⁴¹

Sonuç

Hicrî III. asır İslâm âleminin en hareketli dönemidir. Bu dönemde gerçekleşen fetihler sebebiyle genişleyen İslâm toprakları, beraberinde farklı dilleri konuşan, farklı kültürel yapısı olan topluluklarla siyasî, sosyal ve kültürel bağ kurmayı da getirmiştir. İslâm'la müşerref olan yeni toplulukların dil, edebiyat, felsefe ve kültürel farklılıkların İslâm toplumuna özellikle de Arap diline tesir etmeye başladığını da görmekteyiz. Bu tesirin kaynağı olarak da yeni toplulukların dil, din, felsefe ve kültürel değerlerini oluşturan eserlerini Arapçaya tercüme etme hareketlerinin bu dönemde başlamasını gösterebiliriz.

Arap lehçelerinin farklılıkları ve yeni toplulukların Arapçayı doğru kullanamamaları, bu dilin korunmasını da gündeme getirmiştir. Arapçada yapılan dil hataları için kullanılan “lahn”ın çoğalması, Kur'ân ve hadisin anlaşılmasına da engel teşkil etmekteydi. Sa'leb, o dönemlerde gittikçe yaygınlaşan ve “lahn” denilen dil hatalarını belirlemek, hatta düzeltmek amacıyla, *el-Fasîh, Kitâbu mâ Talhanu'l-âmmeh, el-Mecâlis* ve *Kitâbu's-Şevâz* gibi eserler kaleme almış; Kur'ân'ın yorumlanmasında ve dilinin anlaşılması konusunda da *Me'âni'l-Kur'ân* ve *Ğarîbü'l-Kur'ân* gibi eserler telif etmiştir.

Sarf ve nahiv konusunda da eserler kaleme aldığı gibi, döneminin âlimleriyle bu konuda münakaşa ve münâzaralara girişmiş, kâh yorumları kabul görmüş kâh reddedilmiş, ancak asla yerilmemiştir. El-Mecâlis, bu konularda görüşlerini yansıtmada önemli eserlerinden biridir. El-Fasîh ise, lahn'ın kullanım alanlarını belirtmede önemli bir yer teşkil eder.

Ebü'l-Abbâs Sa'leb, sıkı, dindar ve keskin zekâsı ile tanınmış, ilmî münâzaralardaki yeteneği onun ilmî kariyerinin güçlenmesine vesile olmuştur. Kur'ân ilimleri, şiir, sarf ve nahve dair birçok eser telif eden Sa'leb, özellikle Kur'ân ve hadisle meşgul olamamayı kendisi için bir kayıp olarak nitelendirmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki, Ebü'l-Abbâs Sa'leb, Fasîh Arapça'nın korunmasında, Kur'ân ve Sünnetin anlaşılması noktasında çaba sarfeden, döneminin velûd âlimlerinden biriydi. Sarf ve nahivde, âyet ve hadislerin yanında şiir ve mesellerin de şâhid olarak kullanılabileceğini, fasîh konuşan toplulukların

¹³⁹ el-Mecâlis, 10.

¹⁴⁰ Bakara, 2/217.

¹⁴¹ el-Mecâlis, 40.

dillerinden de istiṣhad edilebileceği görüşünü benimsediğini te'lif ettiği eserlerden anlamaktayız. Eserlerinde hocaları Ferrâ ve Kisâî'den nakiller yaparak, ilmi kariyerlerini korumuş, ayrıca hocalarına katılmadığı yerlerde de kendi delillerini şâhidleriyle birlikte sunmaya çalışmıştır. Mezhebî geleneğini dayatmamış, ancak dil mektebi taassubiyetini, kullandığı istilahlarda öne çıkarmıştır.

Kaynakça

Ahmed Ateş, “Çorum ve Yozgat Kutuphanelerinde Bazı Muhim Arapca Yazmalar”, AÜİFD., Sayı I, s.58-59.

Ahmed b. Yahyâ Sa'leb, *Kitabu'l-Fasih*, nşr. Atif Medkûr, 1983.

- *el-Mecalis*, 1-11, nşr. Abdusselâm Muhammed Flârûn, 1947.

- *Kava'idu's-Şi'r*, nşr. Ramazan Abduttevvâb, 1966.

Carl, Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, GAL,I-II, Leiden 1943-1949.

- *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Supplementband, 1-111, Leiden 1937-1939.

- *Tarihu'l-edebi'l-Arabi*, GAL(Arp:) (liden, trc. Abdülhalim en-Neccâr), (IV-VI ciltler, es-Seyyid Ya'kûb Bekr-Ramazan Abduttevvâb), Kahire 1983.

Corci Zeydân, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, nşr. z. Meğâmiz, Sad, Mümin Cevik, İstanbul 1976.

Demirayak, Kenan, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, Şafak Yay, Erzurum, 1998.

Derviş, Abdullah, *el-Me'acimu'l-Arabiyye*, (nşr. es-Seyyid Haşan Şerbetli), Kâfire 1956.

Ebû Hilâl el-Askerî, Hasan b. Abdillâh, *Kitabu's-Sina'ateyn*, (nşr. Ali el-Becâvî-Muhammed EbuT-Fadl İbrâhim), Kahire tsz.

Ebu't-Tayyib el-Luğavî, Abdülvâhid b. Ali, el-Halebî *Meratibu'n-Nahviyyin*, (nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Kahire, 1954.

el-Cumahî, Muhammed b. Sellâm, *Tabakâtu Fuhûli's-Şu'ara'*, 1-11, (nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir), Kahire 1952.

el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzibu'l-Luğa*, (Tehzîbu'l-Esmâ' ve'l-Luğât) I-XV, Mısır 1964-1967.

el-İsfehânî, el-Havansârî, Mirza Muhammed Bâkır, *Ravdâtu'l-Cennât fî Ahvâli'l-'Ulema' ve's-Sâdât*, I-VII, Tahran 1367.

el-Kıftî, Ebu'l-Hasan Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf b. İbrâhîm, (646/1248) *İnbahu'r-Ruvat ala Enbahi'n-Nuhat*, (nşr. Ebu'l-Fadl İbrâhîm), I-IV, Kahire-Beyrut, 1406/1986.

en-Nevevî, Yahyâ b. Şeref İmam, *Tehzîbü'l-esma' ve'l-luğat*, I-II, (nşr. F. Wüstenfeld), Göttingen 1242 Beyrut tsz.

es-Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensab*, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, I-V, Beyrut 1408/1988.

es-Sîrâfî, Ebû sa'îd Hasan b. Abdillâh, *Ahbâru'n- Nahviyyin el-Basriyyin*, (nşr. F. Krenkow), Beyrut 1936.

es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân, - *Buğyetü'l-Vu'at fî Tabakati'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhat*, (nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), 1-11, Kâhire 1384/1964.

- *el-Muzhir fî 'Ulumi'l-Luğa ve Enva'iha*, (nşr. M. A. Câde'l-Mevlâ-Ali Muhammed el-Becâvî- Ebü'l-Fadl İbrâhîm), I-II, Kâhire tsz.

- *el-Iktirâh fî 'ilmi usûli'n-Nalıv*, İstanbul, 1975-1978.

- *el-İtkân fî 'ulumi'l-Kur'an*, 1-11, Beyrut, 1407/1987.

eş-Şâtır Muhammed Ahmed, *el-Mûcez fî neş'eti'n-Nalıv*, Kâhire 1403/1983.

ez-Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk, *Mecalisu'l-'ulema* nşr. Abdüsselâm Hârun, Kahire 1420/1999.

- *el-İzâh fî 'İleli'n-Nahv*, nşr. Mâzin el-Mübarek, Beyrut 1986.

ez-Zehabî, Muhammed b. Ahmed, *Tezkiretü'l-Huffaz*, 1-IV, Haydarabâd 1375- 77/1955-58.

- *Siyeru a'lami'n-nübela'*, I-XXIII, Beyrut, 1401-1405/1981-85.

ez-Zemahşerî, Cârullah Mahmûd b. Öner, *el-Keşşaf An Hakaiki't-Tenzil fî Vücûhi't-Te'vil*, I-IV, Beyrut tsz.

ez-Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullâh, *el-Burhan fî 'ulumi'l-Kur'an*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl, I-IV, Kahire, 1376/1957

ez-Ziriklî. Ebû Bekr Muhammed b. El-Hasan, *el-A'lam*, I-XII, Beyrut 1389/1969vd.

ez-Zubeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan, *Tabakatu'n-Nahviyyin ve'l-Luğaviyyin*, (nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm), Mısır 1392/1973.

Furat, Ahmet Suphi, *Arap Edebiyatı Tarihi*, I, İstanbul.

Gulâmu Sa'leb, *Fi'l-Fasîh*, nşr. M. Abdulkâdir Ahmed, Kâhire 1406/1986.

Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihi Bağdad*, I-XIV, Kâhire 1349/1931.

İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakât el-Hanâbile*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fakkî, 1-11, Kâhire 1371/1952.

İbn el-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *Menakibu'l imam Ahmed b. Hanbel*, 597/1201, 2.bsk. Beyrut Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, 1977.

İbn el-Cezerî, *Tabakatu'l-Kurra'* 1-11, nşr. G. Bergstraesser, Kâhire 1351-53- Beyrut 1402/1982.

- *Gayetü'n-nihâye*, İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman, *el-Hasais*, I-III, nşr. M. Ali en-Neccâr, Beyrut 1372/1952.

İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Lisanü'l-Mizan*, I-VII, Beyrut 1406/1986.

İbn Hallikân, Şemsüddîn Ebü'l-Abbas Ahmed, *Vefeyatu'l-A'yân*, I-VIII (nşr. İhsân Abbas), Beyrut 1968.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed, *Muğni'l-lebîb 'an Kutubi'l e'arib*, I-II, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, Beyrut 1411/1991.

İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *Eş-Şi'r ve 'Şu'ara'*, Beyrut 1983.

İbn Manzûr, Cemâleddin Ebü'l-Fadl Muhammed, *Lisanu'l-Arab*, I-XVIII.

İbn Reşîk el-Kayravânî, Ebû Ali el-Hasan, *el-'Umde fî Mehasini's-Şi'r ve Adabihi ve Nakdih*, I-II, (nşr. M. Muhyiddîn 'Abdulhamîd), 1-11, Beyrut, 1972.

İbn Tağriberdî, Ebü'l-Mehâsin Yûsuf, *en-Nucûmu'z-Zahire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, I-XVI, Kâhire 1389/1963.

İbnü'l-Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâleddîn, *Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Üdeba*, (nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Kâhire 1386/1967.

- *el-insaf fî mesaili'l-hilaf beyne'nu-nahviyyin el-Basriyyin ve'l-Kûfiyyin*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, I-II.

İbnü'l-‘Îmâd, Ebü'l-Fellâh Abdülhayy b. Ahmed, *Şezeratu'z-Zeheb fâi Ahbari Men Zeheb*, I-VIII, Kâhire 1350-1351.

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1415/1994.

İmam en-Nevevî, Yahyâ b. Şeref, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lügat*, (nşr.F. Wüstenfeld), 1-11, G.ttingen 1242 –Beyrut tsz. Daru'l-Kütübü'l-‘İlmiyye.

İmîl Ya'kûb, *el-Me'acimu'l-luğaviyye el-'Arabiyye*, Beyrut 1985.

İsmâ'îl Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Arifin fî Esmâi'l-Müellifin ve Asari'l-Musannifin*, I-II, İstanbul 1955.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed *Nihayetü'l-Ereb fî Ma'rifeti Ensabi'l-Arab*, 821/1418. Beyrut.

M. Yaşar Kandemir, *Ahmed b. Hanbel*, DİA, II/75.

Kâtip Celebi, *Keşfü'z-Zünûn 'an esami'l-kütub ve'l-fünûn*, (nşr. Kilisli Muallim Rifat Bilge -Şerafettin Yaltkaya) 1-11, İstanbul,1941-1943.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-Müellifin*, 1-XY, Beyrut 1957.

Koçak, İnci, “Basra ve Küfe Mektepleri” *Doğu Dilleri*, İstanbul 1981.

Mahmûd Hüsni Mahmûd, *el-Medresetü'l-Bağdâdiyye fî Tarihi'n-nahvi'l-'arabi*, Beyrut 1986.

Mehmed Fehmi, *Tarih-i Edebiyat-ı Arabiyye*, İstanbul (1332) 917.

Mubammed Abdülmunim Hafacî, *el-Adabu'l-arabiyye fî'l-'asri'l-'Abbasi el-evvel*, I-XI, Kâhire

Muhammed et-Tantâvî, *Neş'etu'n-Nahv ve tarihi eşheri'n-nuhat*, (thk. 'Abdulazîm eş-Şennâvî-Muhammed 'Abdurrahmân el-Kurdi), tsz.

Nasiruddin el-Esed, *Masadıru's-Şi'ri'l-Cahili*, Kâhire 1962.

Nassâr, Huseyn, *el-Mu'cemu'l-Arabi, Neş'etuh ve tatavvuruh*, 1-11, Mısır, 1968.

Ömer Ferrûh, *Tarihu'l-Edebi'l-'Arabi*, (Ferrûh), I-VI, Beyrut 1981

Rıdvân, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fî'l-Kâmûsi'l-Muhit*, Libya 1393/1973.

Sa'îd el-Afğânî, *Min Târîhi'n-Nahv*, Beyrut, tsz.

- Fî Usûli'n-Nahv, Beyrut 1982.

Safedî, Selâhaddîn Halîl b. Aybeg, *Kitabu'l-Vafi bi'l-vefeyat*,

Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensab*, (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî), I-V, Beyrut 1408/1988.

Sezgin, Fuat, GAS (Ar.) *Tarihu't-Turasi'l-'Arabi*, I-V, Riyâd 1403-1404.

Şevki Dayf, *Tarihu edebi'l-'Arabi*, I-II, Mısır-Kahire tsz.

- *el-Medarisu'n-Nahviyye*, Kahire 1968.

- *el-Fenn ve mezahibuh fi 'ş-şi'ri'l-'arabi*, Mısır 1982.

Taşköprizâde, İsmüddîn Ahmed Efendi, *Mevzûatu'l-Ulûm*, (*Miftâhu 's-Sa'ade*), (trc. Kemâleddin Mehmed Efendi, I-II, İstanbul 1313.

- *Miftâhu's-Sa'ade ve misbâhu's-Siyâde*, (thk. Dr. Abdülvahhâb Ebu'n-Nûr - Kâmil Kâmil Bekrî), I-III, Kahire 1968.

Yâkût, Şihâbüddin Ebû Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udeba*, (nşr. Ahmed Ferîd Rifâî), I-XX, Kahire 1355-57/1936-38.